iDEA FOUNDATION
دەزگای ئایدیا
بۆ فکرو لێکۆڵینەوە

خاوەنی ئیمتیاز: دەزگای ئایدیا   لێپرسراوی دەزگا: ئەنوەر حسێن

سەرپەرشتیارانی پرۆژەی چاپکردنی کتێب

د. لوقمان رەئوف   ئەرسەلان حەسەن

باوان عومەر   بابان ئەنوەر

پرۆگرامە ئەتۆمییەکان لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست

بێهزاد ئەحمەدی لفۆرکی

وەرگێرانی
جەواد حەیدەری

2017

خاوەن ئیمتیاز: دەزگای ئایدیا
لێپرسراوی دەزگا: ئەنوەر حسێن

لە بڵاوکراوەکانی دەزگای ئایدیا
زنجیرە (174)

ناوی کتێب: پرۆگرامە ئەتۆمییەکان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست
بابەت: سیاسی
ناوی نووسەر: بێهزاد ئەحمەدی لفۆرکی
وەرگێرانی: جەواد حەیدەری
بەرگ: ئومێد محەمەد
دیزاینی ناوەوە: جەلیل حسێن
هەڵەچن: نیاز کەمال- کەیوان عومەر- زریان رەحیم
تیراژ: 500 دانە
ساڵی چاپ: 2017
چاپ: چاپخانەی حەمدی
نرخ: 2000 دینار
لەبڵاوکراوەکانی: دەزگای ئایدیا بۆ فکر و لێکۆڵینەوە

www.ideafoundation.co
ideafoun@gmail.com
www.facebook.com/dezgai.idea
07701955a044 - 0533220180
سلێمانی - گردی سەرچنار- نزیک کۆمەڵگەی بەهاران

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارەی سپاردن (1247)ی ساڵی2017ی پێدراوە

پرۆگرامە ئەتۆمییەکان لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست

بێهزاد ئەحمەدی لفۆرکی

وەرگێرانی
جەواد حەیدەری

2017

خوێنەری بەڕێز

ئەم نامیلکەیە لە کاتێکدا نوسراوە کە هێشتا بزووتنەوەی وڵاتانی عەرەبی نـاسراو بە بەهاری عەرەبی (هەرچەند بەهار نەبوو) دەستی پێی نەکردبوو، لەم نامیلکەیەدا ناوی چەند سەرکردەیەکی عەرەب هاتووە کە ئێستا یان کوژراون (قەزافی) یان لەسەر پۆستەکانیان نەماون (عەلی عەبداللە ساڵح لەیەمەن، حوسنی موبارەك لە میسر، بن عەلی لە تونس).

و/ کوردی

پێڕست

پێشەکی...7
دەسپێك 9
میسر: گۆمانلێکراوی هەمیشەیی...12
نیوەدوورگەی سعودیە...20
سعودیە...24
وڵاتانی تری ئەندامی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو....................................29
تورکیا: نیگەرانی هاوسەنگی هێز...33
سوریا...39
ئەردەن..41
لوبنان...43
عێراق...45
مەغریب..47
لیبیا...49
جەزائیر..50
مەغریب...51
تونس..53
مێژووی چالاکییە ئەتۆمییەکانی ئیسرائیل..55
پاوانخوازی ئەتۆمی ئیسرائیل لە مەترسیدا..58
هەڵسەنگاندنی مەترسییەکانی پەرەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکان...................61
بژارە سیاسییەکان بۆ رێگریکردن لە تەشەنەکردنی چەکە ئەتۆمییەکان..........63

پێشەکی

پرۆگرامە ئەتۆمییەکان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەژێر سێبەری ئێراندا، یەکێکە لەو توێژینەوانەی کە لەلایەن رێکخراوی نێودەوڵەتی لێکۆڵینەوە ستراتیژییەکان لە لەندەن لە 20ی ئایاری ساڵی 2008 لە چوارچێوەی کۆمەڵێك بڵاوکراوەی دۆسیەی ستراتیژیدا بڵاوکراوەتەوە.

بە بۆچوونی توێژەرانی ئەم توێژینەوەیە لە ماوەی ساڵی رابردوودا، پرۆگرامە ئەتۆمییەکان لانیکەم لە (13) وڵاتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، جمووجۆڵ و چالاکیەکی بەرچاوییان هەبووەو سەرنجی زۆربەی چاودێرانی بۆ لای خۆی راکێشاوە. لەپاڵ ئەنگێزە رەواو ئابورییەکان، سەرەڕای هاندان و دنەدانی لێکۆڵەوەرەکان، پرۆگرامە ئەتۆمیەکەی ئێران بە گرنگترین هۆکاری سیاسی لەم نێوەندەدا دەزانن و رایانگەیاندوە ئەگەر بێتو پرۆگرامە ئەتۆمییەکەی ئێران کۆنترۆڵ نەکرێت، ئەوا پرۆگرامە ئەتۆمییەکان لەناو وڵاتانی دراوسێی ئێران پەرەدەستێنن و پەل و پۆ دەهاوێت و بڵاودەبێتەوە. ئەوان هەوڵدەدەن هاوسەنگی هێزو پێگە خۆیان لە ناوچەکە باش بکەنەوە.

گرنگترین ئامانجی توێژینەوەی ناوبراو خستنەڕووی راڤەیەکی وردو بێلایەنە لە پرۆگرامە ئەتۆمییەکان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، هەروەها تاوتوێکردنی

مەترسییەکان لە پەرەسەندن و پەرەگرتنی پرۆگرامە ئەتۆمییەکان و هاوکاتیش هەڵسەنگاندنی چۆنێتی بڵاوبوونەوەی ئەتۆمە لە ناوچەکەدا. لەمبارەیەوە ئەم نوسینە کورتەیەکە لە مێژووی پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی هەندێك وڵاتی جۆراوجۆری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، هاوکات لەگەڵ تواناو سیاسەتەکانیان لە شەش بەش خراوەتەڕوو، دوو بەشی دیکەش تەرخانکراوە بۆ هەڵسەنگاندنی مەترسییەکانی پەرەسەندنی پرۆگرامە ئەتۆمییەکان و ئەڵتەرناتیڤ و بەدیلەکان بۆ رێگریکردن لە تەشەنەسەندنیان.

ئەمە وەرگێڕان و پوختەی گرنگترین تەوەرەکانە و ئەو بابەتانەی کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا خراونەتەڕوو، دیدگاو بۆچوونی ناوەندی لێکۆڵینە نێودەوڵەتییەکانی هاوچەرخی تاران لەخۆ ناگرێت.

بێهزاد ئەحمەدی لفۆرکی

دەستپێك

لە ماوەی 11 مانگدا، لە شوباتی 2006 تا کانوونی دووەمی 2007، لانیکەم 13 وڵات لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست پرۆگرامی نوێ، یان پرۆژەی کۆنیان بۆ بەدەستهێنانی وزەی ئاشتیانەی ئەتۆمی راگەیاند، بە شێوەیەك کە لەو کاتەوە چەندین وڵات بەشێوەی جدی پرۆگرامەکانی خۆیان لەو پێناوەدا خستۆتە بواری جێبەجێکردنەوە.

بە گرنگیدان بە زۆرو زەوەندبوونی سەرچاوەی وزەی سروشتی لە ناوچەکەو لەبەرچاونەگرتنی وزەی ئەتۆمی تا ئەمڕۆکە، ئەم مەیلە زۆرو زەوندە بۆ وزەی ئەتۆمی لە روانگەی چاودێرانەوە جێی تێڕامان و گرنگی پێدانە.

هەریەك لەو وڵاتانە هۆکارەکانی خۆیان بە ناوی پێویستی بە کارەبا، فرەچەشنی سەرچاوەکانی وزەو قازانجە ئابورییەکان و سوودمەندبوون لە وزەی ئەتۆمی رادەگەیەنن. پێداگری لەسەر پاراستنی سەرچاوەکانی نەوت و گاز بۆ ئامانجەکانی هەناردەکردن دەکەن، پێویستی بە وزەیەکی زۆر زیادو زەوەند هەیە بۆ

سڕینەوەی خوێ لە ئاوی دەریا (پاڵاوتنی ئاوی دەریا)، بە مەبەستی دابینکردنی ئاوی خواردنەوەو ڕۆڵی وزەی ئەتۆمی لە هەوڵەکان بۆ ڕێگریکردن لە گەرمبوونی زەوی جەختدەکەنەوە. ئەگەرچی بە بـەراورد بە هەبوونی ئەنگێزەیەکی ڕەواو ئابوری و مەیلی لەڕادەبەدەری وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بۆ بەدەستهێنانی وزەی ئەتۆمی، هۆکارە سیاسییەکانیش ڕۆڵێکی زۆر گرنگ لەو زەمینەیەدا دەگێڕن. پەرەسەندنی وزەی ئەتۆمی یەکێکە لەو ڕێگەیانەی کە وڵاتانی سوننە دەتوانن بۆ بەربەرەکانێ لەگەڵ ڕۆڵی لەڕادەبەدەری شیعەکان دوای شەڕی لوبنان لە هاوینی ساڵی 2006ەوە بەکاری بهێنن. هەریەك لەو وڵاتانە هۆکارگەلێکی تایبەتیان بۆ بەدەستهێنانی وزەی ئەتۆمی هەیە، بۆ نموونە جەمال موبارەك، کوڕی حوسنی موبارەك سەرۆك کۆماری پێشووتری میسر، بەدەستهێنانی وزەی ئەتۆمی بە پرۆژەیەکی نیشتمانی دەزانی، کە لەو ڕێگەوە میسر دەتوانێت پێگەی بەرچاوی سیاسی خۆی بپارێزێت.

هەرچۆنێك بێت گرنگترین هۆکاری سیاسی لەم نێوەندەدا پەرەپێدانی تەکنۆلۆژیای ئەتۆمییە دوو لایەنەکەی ئێرانە، کە لانیکەم هەندێك لە وڵاتانی دراوسێی هانداوە بەرەو بەدەستهێنانی توانا ئەتۆمییەکانی خۆیان وەرێ بکەون. ئەگەر پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئێران کۆنترۆڵ نەکرێت، ئەو نیگەرانیە دێتە ئاراوە کە بەرنامە ئەتۆمییەکان لەناو وڵاتانی دراوسێ تەشەنە بکات. لە ڕوانگەی هەندێك لە وڵاتان بە تایبەتی سعودیە، ئێرانێکی خاوەن چەکی

ئەتۆمی هەڕەشەیەکی جدی و راستەوخۆیە بۆ سەر ئەو وڵاتە. لە روانگەی هەندێك وڵاتی ترەوە وەك تورکیاو میسر، پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئێران هەڕەشەیەکی ناڕاستەوخۆیە و نیگەرانیەکان زیاتر بۆ هاوسەنگی هێزو لەدەستدانی پێگە و نفوزی ناوچەیی و هەرێمی دەگەڕێتەوە.

ئەگەر یەکێك لە وڵاتـانـی دراوسـێـی ئێران هەوڵی بەدەستهێنانی چەکی ئەتۆمی بدات، ئەو کات بەهۆی تێبینی و روانگەی ئەمنییەوە، گوشارەکان دوو هێندە دەبـنـەوە بۆ سـەر وڵاتانی تر بۆ ئـەوەی هەنگاوی هاوشێوە بگرنەبەر. هاوکات ئەگەر ئیسرائیل بڕیاری وەلانـانـی سیاسەتی شـــاراوەی خـۆی سـەبـارەت بە پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی بدات، ئەگەری سەرهەڵدانی گۆڕانکارییەکی زۆر دێتە ئاراوەو گوشار بۆ سەر میسرو رەنگە چەند وڵاتێکی دیکەی عەرەبی زیاتر بکرێت، بۆ ئەوەی دەست لە پرۆگرامە ئەتۆمییەکانیان هەڵبگرن.

تاکو ئێستا هیچ یەك لە وڵاتانی ناوچەکە کە باسیان لە بەدەستهێنانی وزەی ئەتۆمی کردووە، شتێکیان لەبارەی بەرهەمهێنان و دروستکردنی چەکی ئەتۆمی تەنانەت لەناو دانیشتنە تایبەتییەکانیشدا نەدرکاندووە. ئەوەی ئەوان دەیانەوێت ژێرخانێکی ئاشتیانەو تەکنیکیە بۆ پرۆگرامە ئەتۆمییەکان لە پێناو بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ ئێرانە تا زەمینەی پێویست بۆ مشتومڕە ئەمنییەکان لە داهاتوودا فەراهەم بکات و لەچوارچێوەی پێشبرکێ مێژووییەکان، شوناسی نیشتمانی خۆیان بپارێزن.

میسر، گومانلێکراوی هەمیشەیی

زۆرێك لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ویست و مەیل و حەزێکی بێوێنەیان بۆ پەرەپێدانی تەکنۆلۆژیای ئەتۆمی پەیدا کردووە، لە ئێستادا میسر یەکەم هەنگاوی خۆی لە زەمینەی تەکنۆلۆژیای ئەتۆمی ناوە. لەمساڵدا میسر پێشنیارێکی سەبارەت بە دامەزراندنی وێستگەی ئەتۆمی لەناوچەی «الژبعه» لە خۆرئاوای ئەسکەندەریە خستەڕوو. سەرەڕای ئەوەی کە میسر بەمدواییانە رێککەوتننامەیەکی لەگەڵ روسیا لەبارەی هاریکاری ئەتۆمی واژۆ کردووە، حوسنی موبارەك سەرۆکی میسر ((ئەم بابەتە پێش روخانی حکومەتەکەی موبارەك نوسراوە_ وەرگێڕ))، هەوڵیدا لە گرنگی ئەو رێککەوتنە کەمبکاتەوە، چونکە زۆرێك لە وڵاتانی ناوچەکە بەنیازن لەگەڵ وڵاتانی خاوەن تەکنۆلۆژیای ئەتۆمی هاوکاری ئەتۆمییان هەبێت، وا بەرچاوەدەکەوێت کە خەریکە مێژوو بە پێچەوانەوە دووبارە دەبێتەوە.

لە کاتی جەنگی یوم کیپور لە ساڵی (1973)، قاهیرە یەکێتی سۆڤێتی تاوانبار کرد، کە بەرامبەر بە بەڵێنەکانی سەبارەت بە میسر پابەند نەبووە، هەربۆیە میسر بەرەو لای ئەمەریکا رۆیشت لە بەرامبەر گەڕانەوەی خاکی خۆی کە لەلایەن ئیسرائیلەوە داگیرکرابوو، بۆیە رێککەوتنی ئاشتی واژۆکرد. بەڵام لە ئێستادا حکومەتی میسر لە سیاسەتەکانی ئەمەریکا هیوابڕاو بووە، هەربۆیە بە مەبەستی گرەنتی دەسەڵاتی خۆی بەدوای هاوپەیمانانی نوێدا دەگەڕێت. میسر لە ساڵی 2006 رایگەیاند، کە

بەنیازە تا ساڵی 2027 سێ بۆ چوار وێستگەی ئەتۆمی دابمەزرێنێت. لە مانگی کانوونی دووەمی ساڵی 2006، میسر رایگەیاند کە پرۆتۆکۆڵی هاوپێچ واژۆ ناکات، پێشتریش دوو ناوەندی توێژینەوەیی ئەتۆمی درووست کردبوو، رێککەوتننامەشی لەو بارەیەوە واژۆ کردبوو، بەڵام رێککەوتننامەکە جێبەجێ نەکرا. گەورەترین کێشەی جێبەجی نەکردنی پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی میسر، نەبوونی کادیری پسپۆڕو بودجەی سەرمایەگوزاری پێویست بوو. چاوەڕواندەکرێت سەرمایەکەی بە بڕی 1.5 تا دوو ملیار دۆلاری بووێت. بڕیاری میسر بۆ بەخێرایی جێبەجێکردنی پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو پێشهات و گۆڕانکارییانەی کە لە پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئێران روویـداوە دەگەڕێتەوە. هاوکات میسر لە ئەیلولی ساڵی 2006 رایگەیاند: سوورە لەسەر جێبەجێکردنی پرۆگرامە ئەتۆمییەکەی پێشووی خۆی، ئەویش دەگەڕێتەوە بۆ پێویستی رۆژ لەدوای رۆژی ئەو وڵاتە بە وزەو تاڕادەیەکیش وەك غرورێکی نیشتمانی. سەرەڕای ئەوە مەسەلە ئەمنییەکانی میسر لە خوێندنەوە و لێکدانەوەکانی ئەو وڵاتە رۆڵی خۆی هەیە، کە ئەویش نیگەرانی نێودەوڵەتی سەبارەت بە مەبەست و نیەتی میسری لێدەکەوێتەوە.

هەرچەندە لە رابـردودا میسر لە بەرامبەر پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئیسرائیل وەك پەرچەکردار هیچ بەدوای پرۆگرامی ئەتۆمیدا نەدەڕۆیشت، بەڵام ناکرێت لە ئێستادا میسر هەروەك جاران لە بەرامبەر پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئێران ناچالاك بێت، هەر بۆیە ئەگەر وڵاتێك لە ناوچەکەدا

به پەیڕەوی کردن لە ئێران روویکردبێتە گەشەدان بە توانا شاراوە ئەتۆمییەکانی خۆی، ئەوە بێگومان وڵاتی میسرە. ئەگەر میسر نەتوانێت کۆتایی بە شك و گومانەکان سەبارەت بە پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی بهێنێت، ئەگەرێکی بچوك هەیە کۆمپانیاکان و سەرمایەگوزارانی بیانی هەوڵ و دەستپێشخەری لە گواستنەوەی تەکنۆلۆژیا یان دابینکردنی سەرمایە بۆ پرۆژە ئەتۆمییەکانی میسر بکەن. ئەگەرچی تا ئەمڕۆ هیچ پرۆژەیەك لە هیچکام لە وڵاتانی ناوچەکە لە پێناوی ئامانجی سەربازی نەخراوەتەوەڕوو، بەڵام پـرۆژە مەدەنییەکانیش دەتوانن بە شێوەگەلی جیاواز ببنە هۆی پەرەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکان لە ناوچەکەدا.

میسر وەك یەکەم وڵاتـی عەرەبی لە بـارەی رێـژەی دانیشتوانەوە، هەمیشە خۆی وەك رابەرێکی سیاسی و فەرهەنگی و هزری لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و جیهانی ئیسلامی دەزانێت، بەڵام ناسەقامگیرییە ناوخۆییەکانی ئێستای میسر بـەهـۆی کێشەی ئیسلامەگەراییە توندڕەوەکانەوە، زیانی ئابوری و گوشاری دانیشتوان بوونەتە هەڕەشە بۆ سەر میسر، هاوکاتیش ململانێ و ناکۆکی سیاسی زۆریش لەو وڵاتە دەبیندرێت. لە راستیدا ئێستا میسر سەرقاڵی چوونەژوورەوەی بۆناو قۆناغێکی گواستنەوەی سیاسیە، کە ئەگەری هەیە بۆ لای توندڕەوی و پشێوی پەلبکێشێت. ئەم هۆکارانە بوونەتە هۆی ئەوەی کە نیگەرانییەکان دوو هێندە زیاد بکەن سەبارەت بە بەدەستهێنانی تەکنۆلۆژیای ئەتۆمی و پەرەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکان لەلایەن میسرەوە.

دەکرێت مێژووی پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی میسر بە سێ قۆناغ دابەشبکرێت:

- لە ساڵانی 1954ەوە تا 1970 کە جەمال عەبدولناسر بناغەی پرۆگرامی وزەی ئەتۆمی ئاشتیخوازانەو رەنگە بەکارهێنانی لە پێناو بەرزکردنەوەی توانا سەربازییەکان دامەزراند.

- لە ساڵانی 1970 بۆ 1981، ئەنوەر سادات هەوڵێکی سەرنەکەوتووی دا بۆ ئەوەی وزەی ئەتۆمی پەرەپێبدات و لە هەمانکاتیشدا پرۆگرامی تایبەت بە چەکەکان وەلابنێت.

- لە ساڵی 1981ەوە حکومەتی حوسنی موبارەك بۆ بەدەستهێنانی وزەی ئەتۆمی ئاشتیانە سیاسەتێکی جیاوازی گرتەبەر، ئەویش هەر وەك ئەنوەر سادات پرۆگرامی چەك و تەقەمەنی رەتدەکردەوە و بە شوێن دیپلۆماسی داماڵینی چەکدا بوو.

هەروەك چۆن پێشتر ئاماژەمان پێکرد پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی میسر لەسەردەمی (جەمال عەبدولناسر) ەوە دەستپێکرد، لەو سەردەمەدا شارەزاو پسپۆڕانی ئەتۆمی کە سەرقاڵی چالاکی و لێکۆڵینەوە بوون لەبارەی پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئەو وڵاتە، بە پەنجەی دەست دەژمێردران. هەر لەو سەردەمەدا بوو کە ئیبراهیم عەبدولڕەحمان، سەرۆك وەزیرانی میسر بەرنامەی لێکۆڵینەوە و خوێندنەوەی ئاشتیخوازانەی ئەتۆمی کۆکردەوە و دایڕشت. لە ساڵی 1955 بە یارمەتی و پاڵپشتی جەمال عەبدولناسر توانی سەنتەری وزەی ئەتۆمی میسر دابمەزرێنێت. دوای دامەزراندنی ئەو

ناوەندو سەنتەرە لە ساڵانی 1955 بۆ 1957، میسر گروپێکی بۆ توێژینەوە و لێکۆڵینەوەو بەدواداچوون لە بارەی پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ناردە چەندین وڵاتی جیهان، هەر لەو سەردەمەدا بوو لە 40 کیلومەتری باکوری خۆرهەڵاتی قاهیرە، یەکەمین ناوەندو سایتی ئەتۆمی میسر کرایەوە. لەو سەردەمەدا کە ئەوپەڕی چالاکییە ئەتۆمییەکانی میسر بوو، ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ یەکەمینجار لەساڵی 1955 کۆنفرانسێکی بە ئامانجی بەکارهێنانی ئاشتییانەی وزەی ئەتۆمی بەڕێوە ببات. ئیبراهیم عەبدولڕەحمان وەفدێکی بۆ ئەو کۆنفرانسە نارد. ئەگەرچی ئەو بنەمایانەی کە لە کۆنفرانسەکە جەختی لێکرایەوە هەرگیز نەکرایە بنەمای چالاکییە ئەتۆمییەکانی میسر، بەڵام زەمینەو بنەمای ڕێککەوتننامەکە هاریکاری و هاوکارییەکانی میسر لەگەڵ وڵاتانی جیهان لەبەرچاو گیرا. هەر ئەم هۆکارەش زەمینەی ڕەخساند وڵاتانی بیانی لە یەکەمین هەنگاوی چالاکییە ئەتۆمییەکانی میسر یارمەتی و کۆمەکی قاهیرە بکەن. هاوکاری و هاریکاری وڵاتانی بیانی ڕۆڵێکی زۆر گرنگی لەچالاکییە ئەتۆمییەکانی میسر هەبوو، هەر لەو کاتەدا بوو کە میسر هەنگاوەکانی خۆی بۆ نزیکبوونەوە لە یەکێتی سۆڤێت و هندستان هەڵێنا.

لە ساڵی 1956 ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا یەکەمین تاقیگەی رادیـۆ ئەیزۆتۆپی لە ناوەندی توێژینەوە نیشتمانییەکان (National Research Center دامەزراند. لە ساڵی 1957 میسرو یەکێتی سۆڤێتی پێشوو ڕێککەوتننامەیەکی هاریکاری و هاوکاری ئەتۆمییان

واژۆکـرد. هەر ئەو رێککەوتننامەیە رێگەی بە سۆڤێت دا یەکەمین راکتۆری لێکۆڵینەوە بە ناوی (ETRR-1) لە میسر دامەزرێنێت. بە شێوەیەکی گشتی لەو سەردەمەدا وڵاتانی وەك نەرویج، ئەڵمانیای رۆژئـاوا و یۆگسلاڤیا لەگەڵ میسر رێککەوتنامەی هاوکارییان واژۆکـرد. بە گشتی دەتوانین بڵێین چالاکییە ئەتۆمییەکانی میسر لە سەردەمی ناسردا لە ویست و ئارەزوەکانی شەخسی ناسر بۆ گەشەسەندنی میسرو دیدگا ئەمنییە ناوچەییەکانی سەرچاوەی دەگرت. بۆ نموونە کاتێك کە لە ساڵی 1960 ئیسرائیل بۆ یەکەمینجار دروستکردنی راکتۆری (یمۆنا)ی ئاشکرا کرد، جەمال عەبدولناسر هەموو هەوڵەکانی خۆی بۆ بە ئەتۆمی کردنی میسر چڕکردەوە. هەر لەسەر ئەو بنەمایە لە هەمانساڵدا میسر ویست و ئارەزوی خۆی بۆ دروستکردنی راکتۆری (ئاوی قورس و سەنگین) راگەیاندو هەوڵەکانی بۆ کڕینی چەکی ئەتۆمی لە ئەڵمانیا خستەگەڕ. هـەر لـەو سـەردەمـەدا نـاسر هەوڵیدا جەواهیر لال نەهرۆ سەرۆکی هندستان رازی بکات کە لە بواری بەرهەمهێنانی یۆرانیۆم یارمەتی و کۆمەکی میسر بکات، بەڵام لەو هەوڵەی خۆیدا سەرکەوتوو نەبوو. سەرەڕای ئەوەش میسر زۆر هەوڵیدا چەك و کەلوپەلی ئەتۆمی لە سۆڤێت و چین بکڕێت، بەڵام لە هەردوو زەمینەدا هەرەسیهێنا، کە ساڵێك پێش دەستپێکردنی جەنگی 1967، میسررێککەوتنامەی نەهێشتنی چەکی ئەتۆمی واژۆ کرد. لە ساڵی 1970 ئەنوەر سادات جێگرەوەی ناسر، هەموو پلان و بەرنامەکانی بۆ کڕینی چەك و کەلوپەلی ئەتۆمی وەلانـا. ساڵی 1971 میسرو ئێران

بڕیارنامەی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکانیان سەبارەت بە یاساکانی پەیوەندیدار بە ناوچەی بەتاڵکراو لە چەکی ئەتۆمی قبوڵکرد. لە ماوەی ساڵانی 1974 بۆ 1976 میسر لەگەڵ سۆڤیێت ڕێککەوتننامەیەکی کاتی بۆ دروستکردنی راکتۆرێکی 460 مێگاواتی واژۆ کرد، بەڵام هەرگیز نەچووە قۆناغی جێبەجێکردنەوە. هەڵبەت لەو ماوەیەدا میسر زۆری هەوڵیدا بە یارمەتی ئەڵمانیای خۆرئاوا یان ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا راکتۆرێکی 600 مێگاواتی دامەزرێنێت، بەڵام هەرگیز لەو بارەیەوە سەرکەوتوو نەبوو.

لە ساڵی 1976 میسر هەوڵیدا لەگەڵ تەکنیکی ئەتۆمی فەرەنسا(Technic atome) دانوستان بکات بۆ نۆژەنکردنەوەی (ETRR-1) کە ئەم دانوستانەش هەرگیز هیچی لێ شین نەبوو. سەرئەنجام لەساڵی 2006دا میسر رایگەیاند دووبارە دەست بە چالاکیە ئەتۆمییەکانی خۆی دەکاتەوە، دەکرێت بڵێین بەهۆی گوشارو ئەنگێزەکانی ئێستای میسر بۆ وەدەستهێنانی وزەی ئەتۆمی، قۆناغی چوارەم کە پێدەچێت لە سەردەمی سەرۆکایەتی نوێیدا رووبدات هەوڵە ئەتۆمییەکانی ئەو وڵاتە دووبارە دەستپێبکاتەوە. لە ئێستادا میسر خاوەنی چوار ناوەندی لێکۆڵینەوەی ئەتۆمییە کە لەژێر چاودێری ڕێکخراوی وزەی ئەتۆمی دایە، ئەو چوار ناوەندە بریتین لە:

1. ناوەندی لێکۆڵینەوەی نیشتمانیی

2. ناوەندی تاقیگەی داغ و کارگێڕی پاشماوەکان(HOTLaboratory and waste Management center . HLWMC)

3. ناوەندی نیشتمانیی لێکۆڵینەوە و تەکنۆلۆژیای تیشکی (Natioanl center for Radiation Research and Technology NCRRT)

4. ناوەندی نیشتمانیی پاراستنی ئەتۆمی و کۆنترۆڵ تیشکی (National Center for Nuclear Safety and Radiation Control NCNSRC)

لەبەرچاوگرتنی سیاسەتە راگەیەنراوەکانی حکومەتی میسر هیچ گومانێك سەبارەت بە نییەتە ئەتۆمییەکانی ئەو وڵاتە لە ئارادا نییە، حکومەتی میسر هەوڵی خۆی بۆ وەدەستهێنانی چەکی ئەتۆمی دەشارێتەوە، بەڵام جەخت لە بەدەسهێنانی وزەی ئەتۆمی ئاشتیانە دەکاتەوە. ئەگەر میسر بە پێچەوانەی لێدوانەکانی بەرپرسانی ئەو وڵاتە بەرەو دروستکردنی چەکی ئەتۆمی هەنگاوبنێت، ئەوە دەبێت چاوەڕوانی دەرئەنجام و دەرهاویشتەی مەترسیداربێت، بەشێوەیەك کە ئاشتی لەگەڵ ئیسرائیل و پەیوەندییە باشەکانی لەگەڵ ویلایەتە یەککگرتووەکانی ئەمەریکا کۆتایی پێدێت و داهاتووی گەشەداری ئابوری ئەو وڵاتە لێڵ و تاریك دەبێت. سەرەڕای ئەوەش دەستبردن بۆ پروگرامی درێژخایەنی چەکی ئەتۆمی شێوەیەکی گونجاو بۆ بەرگریکردن لە بەرامبەر ئێراندا نییە.

سەبارەت بە بەکارهێنانی ئاشتیانەی وزەی ئەتۆمی دەبێت بوترێت، کە لە سەرکەوتنی وەها پرۆگرامێك نابێت زۆر هیوات بە لێدوانەکانی بەرپرسانی میسر بێت، چونکە ئەزموونەکانی رابردوو دەیسەلمێنێت کە لێدوانەکانی ئەوان هیچ کاتێك جێبەجێکردنی تەواوی پرۆگرامەکانی لێنەکەوتۆتەوە.

نیوە دوورگەی سعودیە

هیچکام لە وڵاتانی ئەندامی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو، خاوەنی ژێرخانێکی گرنگی ئەتۆمی نین، هەروەها خاوەنی راکتۆرێکی بەرهەمهێنانی وزە یان لێکۆڵینەوە نین و دەستیان بە تەکنۆلۆژیای سوتەمەنی ئەتۆمی نەگەیشتووە. تا بەر لە کۆتایی ساڵی 2006 هەندێك لە وڵاتانی ئەندامی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو لێکۆڵینەوە و توێژینەوەیەکیان سەبارەت بە وزەی ئەتۆمی ئەنجامدا، بەڵام ئەو خوێندنەوەو لێکۆڵینەوەیە لە قۆناغە سەرەتاییەکانی خۆی زیاتر بڕی نەکردو بەرەو پێشەوە نەچوو. لە ئێستادا وڵاتانی ئەندامی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو(سعودیە، کوەیت، قەتەر، بەحرین، ئیمارات ، عەممان) سەرقاڵی خوێندنەوەیەکی هاوبەشن سەبارەت بە ئەگەری جێبەجێکردنی پرۆگرامێکی وەزەی ئەتۆمی، هەڵسەنگاندنەکانیش سەبارەت بە دەستپێکردنی وەها پرۆژەیەك جیاوازە.

جێگری سەرۆك وەزیرانی قەتەر ساڵی 2009ی بۆ دەستپێکردنی ئەو پرۆژەیە راگەیاند، بەڵام خەمڵاندنەکانی بە حەزەرەوە رادەگەیەنرێت بە شێوەیەك کە بە وتەی محەمەد ئەلبەرادعی، سکرتێری گشتی پێشووی ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆم، دەستپێکی هەرجۆرە پرۆگرامێکی ئەتۆمی پێویستی بە 10 ساڵ مەشق و راهێنان و خوێندنەوە هەیە. هەندێك لە وڵاتانی ئەندامی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو ویست و ئارەزوویەکی زۆرییان بۆ پەرەپێدان بە

وەها پرۆگرامێك لە ئاستی نیشتمانیدا لەخۆیان نیشانداوە، کە باوترین و راشکاوانەترین نموونەی بۆ وڵاتی ئیماراتی عەرەبی دەگەڕێتەوە.
ئیمارات لە ئێستادا رێککەوتنێکی ئەتۆمی لەگەڵ فەرەنسا واژۆ کـردووە و سەبارەت بە دروستکردنی راکتۆری ئەتۆمی لەگەڵ چەندین کۆمپانیای فەرەنسی گفتوگۆو راوێژی کردووە و یاداشت و لێکتێگەیشتنێکی لە گەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا واژۆ کردووە و سیاسەتی فەرمی خۆی لە بارەی گەشەپێدان و پەرەپێدانی ئەتۆمی راگەیاندووە.

****

ئەگەرچی ئیمارات سورە لەسەر ئەوەی کە وەها چالاکییەك نابێتە هـۆی لاوازی هەوڵە بەکۆمەڵەکانی وڵاتانی ئەندامی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو، بەڵام هەندێك رایانگەیاندووە کە پرۆگرامە نیشتمانیە سەربەخۆیەکان دەتوانێت شك و گومانێکی جدی سەبارەت بە داهاتووی ئەو پرۆگرامە ناوچەییە بێنێتە ئـاراوە. ئەگەر وڵاتانی ئەندامی ئەو ئەنجومەنی ئەولەوییەت و گرنگی بە پرۆگرامە نیشتمانییەکانی خۆیان بدەن، ئەو کات پاش تەواوکردنی توێژینەوەو خوێندنەوەکان، ئەگەری بوونی وەها پرۆژەیەك لە ئاستی ئەنجومەن بێت پێدەچێت ئەو پرۆگرامە لە دەرەوەی پرۆگرامە نێودەوڵەتی و ناوچەییەکان لەبەرچاو نەگیرێت، بە تایبەتی کە هەموو وڵاتانی ئەندامی ئەو ئەنجومەنە ویست و مەیلێکی هاوبەشیان نییە بۆ بەکارهێنانی وزەی ئەتۆمیی.

ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو ئیدیعا دەکات، کە ڕاگەیاندنی پرۆژە ئەتۆمی ئەوان پەرچەکردارێك نییە لە بەرامبەر چالاکییە ئەتۆمییەکانی ئێران. ئەمە لە کاتێکدایە ڕاگەیاندنی ئەم پرۆژیە لە مانگی کانوونی یەکەم 2006 بە شێوەیەکی کتوپڕو لەناکاو پاش چەندین ساڵ لە بێمەیلی وڵاتانی کەنداو سەبارەت بە وزەی ئەتۆم لە ناوچەکەدا ڕاگەیەندرا، ئەمەش شك و گومانێکی جدی سەبارەت بە نییەت و ئەنگێزەی ئەوان دروستکردووە و دەریدەخات کە ئەمە پەرچەکردارێك بووە سەبارەت بە پێشهاتە ئەتۆمییەکانی ئێران. دراوسێتی وڵاتانی ئەندامی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو لەگەڵ و لەپاڵ ئەوەشدا پێکهاتەی نەتەوەیی ئەو وڵاتانە، هەروەها نیگەرانییەکانی وڵاتانی ئەنجومەنی هاریکاری لە هەڵوێستەکانی داهاتووی ئەمەریکا سەبارەت بە کەنداو، وڵاتانی کەنداوی دنەداوە کە خۆیان بەدوور بگرن لە هەر جۆرە شەڕو پێکدادانێکی سەربازی لە ناوچەکەدا و خۆیان لە بەرامبەر ئێرانێکی خاوەن توانای ئەتۆمی لە داهاتوودا بپارێزن. وڵاتانی ئەندامی هاریکاری کەنداو لە ترسی دەرئەنجامی بەرەوڕووبوونەوەکانی ئەمەریکا لەگەڵ ئێران (ڕێککەوتن یان سازشی نێوان ئەمەریکا و ئێران) بە ئەو ئەنجامە گەیشتوون، کە دەبێت خۆیان قۆڵی لێهەڵماڵن و ڕوو لە هاوسەنگی بکەن.

پاش ڕوخان و هەرەسهێنانی سەدام حسێن وەك بەهێزترین سەرکردەی سوننە لە ناوچەکەدا، کە دەیتوانی جڵەوی هەوڵەکانی ئێران بگرێت، لە ئێستادا وڵاتانی

ناوچەی کەنداو لەلایەن ئێرانەوە هەست بە مەترسی دەکـەن، چونکە ئێران هەوڵدەدات پەیوەندییەکانی لەگەڵ حکومەتی شیعەی عیراق برەو پێبدات و نفوزی خۆی لە عیراقدا بەهێز بکات و پەرەی پێبدات.

بە گشتی دەتوانین نیگەرانی وڵاتانی ناوچەکە بەم چەند خاڵە ئاماژەی پێبکەین:

- روخانی سەدام و زیادبوونی رۆڵی ئێران لە عێراقدا.
- بەرزبوونەوەی ئاشتی شەڕو پێکدادانە تایفی و نەتەوەییەکان لە عێراق و بەکارهێنانی ئەوان لەلایەن ئێرانەوە.
- کاریگەرییەکانی ئێران لەسەر پێشهات و گۆڕانکارییەکانی لوبنان لە رێگەی حزبوڵلای لوبنانەوە.
- بێهێزی و لاوازی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی لە رێگریکردنی ئێران لە پیتاندنی یۆرانیۆم.

جگە لەوڵاتانی ئەندامی هاریکاری کەنداو، یەمەن کە لەباشوری نیمچەدوورگەی سعودیە هەڵکەوتووە و ئەندامی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو نییە، شان بەشانی وڵاتانی کەنداو رەزامەندی خۆی بۆ پەرەپێدان و گەشەی وزەی ئەتۆمی بۆ بەرهەمهێنانی کارەباو پاڵاوتنی ئاوی سوێرو خوێ سڕینەوە (جیاکردنەوەی خوێ لە ئاوی دەریا) دەربڕیووە. هەر لەو بارەیەوە عەلی عەبدوڵلا ساڵح سەرۆکی پێشووتری یەمەن لە تەموزی ساڵی 2006 پاش ئەوەی دووبارە بۆ پۆستی سەرۆکی یەمەن هەڵبژێردرایەوە رایگەیاند: «لە پێناو بەدیهاتنی بەشێك لە پرۆگرامەکانی وڵات بۆ گەشەسەندن، بـەدوای بەرهەمهێنانی وزەی ئەتۆمییەوەیە بۆ بەکارهێنانی لە کاروباری ئاشتییانە».

سعودیە

لەم وڵاتـەدا هیچ راکتۆرێکی توێژینەوەو لێکۆڵینەوە و گۆڕین یـان پیتاندن نییە، هەڵبەتە سێ دەزگـای لێکۆڵینەوەی نیشتمانی و سێ زانکۆی پەیوەندیدار بە مەشق و راهێنانی ئەتۆمی لە سعودیە هەیە. دەزگای چاودێری و کارگێڕی ئەتۆمی سعودیە ساڵی 1977، لە شارۆچکەی زانستی و تەکنۆلۆژیای مەلیك عەبدولعەزیز بۆ ئەنجامی چالاکی زانستی و توێژینەوە و ئەنجامی پرۆگرامی خوێندنە نێودەوڵەتییەکان دامـەزراوە. لە ساڵی 1988 دەزگـای توێژینەوەی وزەی ئەتۆمی لە هەمان شارۆچکە دامەزرا. ئەو دەزگایە فۆکس دەخاتە سەرچۆنێتی بەکارهێنانی وزەی خۆرو ئیزۆپۆپ و رادیۆ ئەکتیڤ و راکتۆرە ئەتۆمییەکان، هەروەها چۆنێتی پاراستنیان.

سعودیە لە ساڵی 1962وە ئەندامی رێکخراوی وزەی ئەتۆمی نێودەوڵەتیە، بیرمەندان و شارەزایان و پسپۆڕانی ئەتۆمی سعودیە لە ساڵی 1970وە تا ئێستا سەرقاڵی توێژینەوە و لێکۆڵینەوە و بەدواداچوون و خوێندنەوەن بۆ سـوودوەرگـرتـن لە وزەی ئەتۆمی بە مەبەستی بەرهەمهێنانی کارەبا. لە کۆتایی 1980 شارەزایانی ئەتۆمی سعودیە چەندین تاقیکردنەوەیان لە شاری جدە بۆ دروستکردنی سایتی راکتۆرە ئەتۆمییەکان ئەنجامدا. سەرەڕای تاقیکردنەوە ئەتۆمییەکان لە ئێستادا تاقیکردنەوە ئەتۆمییەکانی ئەو وڵاتە گوماناوییەو تەنها بۆ ململانێ لەگەڵ وڵاتانی ناوچەکە لەوانە ئێران و عێراق و پاکستان بەکاردەهێنرێت. هەڵبەتە سعودیە یەکێکە

لەو وڵاتانەی کە ماوەیەکی زۆر تۆمەتبار دەکرێت بەوەی کە دەیەوێت بە هاریکاری و کۆمەکی ئەمەریکا دەستی بە چەکی ئەتۆمی بگات. جگە لەمەش سعودیە لەگەڵ پرۆگرامە ئەتۆمی و موشەکییەکانی پاکستان پەیوەندی هەیە، هەر لەسەر بنەمای ئەم دوو گومانە کە پەیوەندی نێوان سعودیە و پاکستان پەرەی سەندووە، یەکەم ئەوەیە کە پاکستان لەبری وەرگرتنی نەوت لە سعودیە پێدەچێت چەترێکی ئەتۆمی بۆ سعودیە هەڵبدات و دووەمیش سعودیە چەکی ئەتۆمی لە پاکستان بکڕێت.
هەندێك لە شارەزایان و چاودێران لەسەر ئەو باوەڕن کە یارمەتییە داراییەکانی سعودیە لە دەیەی 1980 بۆ پاکستان لە راستیدا پەردەپۆشکردنی پەیوەندییە ئەتۆمییەکانی نێوان دوو وڵات بوون پاش ئەوەی کە ئەمەریکا لەسەر تاقیکردنەوە ئەتۆمییەکان پاکستانی بایکۆت و سزادا، سعودیەش لەو بارەیەوە نەوت بە هەرزان بە پاکستان دەفرۆشت و بەمشێوەیە یارمەتی پاکستانی دەدات. لە 1990 بەرپرسانی هەردوو وڵات (سعودیە و پاکستان)، سەبارەت بە پەیوەندییە ئەتۆمییەکان چەندین جار پێکەوە کۆبوونەوەو دیداریان ئەنجامداوە، لە ساڵی 2003 بەرپرسانی ئەمەریکا رایانگەیاند کە سعودیە بەنیازە موشەکگەلێکی بە توانای ئەتۆمی لە پاکستان بکڕێت، کەچی ئەم کڕینە تاکو ئێستا سەری نەگرتووە. ساڵی 2003، پاش ئەوەی پەیوەندییەکانی نێوان سعودیە و ئەمەریکا لەسەر رووداوەکانی 11ی سێپتەمبەر گرژی تێکەوت، ململانێ لەگەڵ ئیسرائیل و پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئێران و بەرزبوونەوەی ئاستی گرژی و ململانێ و ناکۆکییەکانی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست وای

لە سعودیە کرد کە پەرە بە پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی خۆی بدات. هەر لەسەر ئەو بنەمایە بوو کە هەندێك بۆچوون پێیانوابوو سعودیە یەکێك لەم سێ بژاردە ستراتیژییە هەڵبژێرێت.

1. گەیشتن بە ڕێککەوتننامەیەك بۆ دروستکردنی ڕۆژهەڵاتێکی ناوەڕاست بەتاڵ لە چەکی ئەتۆمی.

2. مانەوە یان چوونەناو هاوپەیمانیەکی ئەمنی لەگەڵ وڵاتانی زلهێزی ئەتۆمی.

3. بەدەستهێنانی توانا ئەتۆمییەکانی بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی توانای بەرگری.

بەڵام لە کۆتاییدا دەبێت بووترێت کە ئەمڕۆ چالاکییە ئەتۆمییەکانی سعودیە بۆ ئەنجامدانی توێژینەوە لە زەمینەی بەکارهێنانی وزەی ئەتۆمی لە بوارەکانی پیشەسازی، کشتوکاڵ و دەرمانسازی سنوردار کراوە. جگە لەمەش سعودیە لە زۆربەی بوارە تەکنیکی و هونەری لەگەڵ ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکانی وزەی ئەتۆمی هاوکاری و هەماهەنگی هەیەو هیچکام لەو پرۆگرامانە پەیوەندییان بە چەکی ئەتۆمییەوە نییە. بە شێوەیەکی گشتی سعودیە سەرەڕای گێڕانی ڕۆڵی سەرەکی لە ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو هێشتا خاوەنی پرۆگرامێکی ئەتۆمی ڕێکوپێك و ڕێکخراو نییە. ویست و مەیل بۆ وزەی ئەتۆمی لە ناوچەکە بە تایبەتی لەلایەن سعودیەو ئەو وڵاتانەی کە لێوانلێون لە سەرچاوەی نەوت و گازو توانایەکی بەرزییان لەبارەی ئەو وزانە هەیە کە دووبارە بەکاردەهێنرێنەوە، تاڕادەیەك پەیوەندی بە هەوڵ و چالاکە ئەتۆمییەکانی ئێرانەوە هەیە، لە ڕاستیدا

وا بەرچاو دەکەوێت کە چالاکییە ئەتۆمییەکانی ئێران بۆ بەدەستهێنانی تەکنۆلۆژی ئەتۆمی و بوون بە وڵاتێکی خاوەن ئەتۆم هەندێك لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی نیگەران کردووە و هاوسەنگی هێزی لە ناوچەکەدا تێکداوە. هەر لەمڕووە ئەوانیش لەهەوڵی بەدەستهێنانی تەکنۆلۆژی ئەتۆمی لە ئاستە جیاوازەکاندان تا لە ئەگەری بەرزبوونەوەی ململانێ ئەمنی و سەربازییەکان توانای پێویستیان بۆ تەواوکردن و پەرەسەندنی پرۆژە ئەتۆمییەکانیان هەبێت.

هاندان و دنەدانی کۆمپانیاکان و وڵاتانی ڕۆژئاوایی و ڕوسیا کە دەستی هەیە لە دروستکردنی وێستگەی ئەتۆمی، ڕۆڵیان لە مەیل و ویست و حەزی وڵاتانی ناوچەکە بۆ کڕینی تەکنۆلۆژیای ئەتۆمی هەیە. هەر لەم پێناوەدا سعودیە لە مانگی ئایاری ساڵی 2008 ڕێککەوتنێکی لەبارەی بەکارهێنانی وزەی ئەتۆمی لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا واژۆ کرد. سەرەڕای ئەم ڕێککەوتنە لە ئێستادا سعودیە لە بواری ستراتیژییەوە لە هەلومەرجێکی نەگونجاو نالەباردایە، لەلایەکەوە لەناو رای گشتی جیهانی عەرەب وەك وڵاتێکی دژە ئیسرائیل و دژی سیاسەتەکانی ئەمەریکا لەعێراق دەناسرێت، لە لایەکی تریشەوە لەگەڵ بوونی ئێران وەك هێزێکی گەورەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕووبەڕوو دەبێتەوە. جگە لەمەش سعودیە بەهۆی ناجێگیری و ناسەقامگیری ناوخۆیی و ترس لە هەنگاوە تۆڵەسەندنەوەکانی ئێران هەوڵدەدات کە ئەمەریکا لە هێرشکردنە سەر ئێران

پەشیمان بکاتەوە، بە شێوەیەکی گشتی لە ئێستادا سعودیە تەنها سیاسەتێك کە دەتوانێت لەبەرچاوی بگرێت و بەکاری بهێنێت ئەوەیە کە هاوسەنگی خۆی لە پەیوەندی لەگەڵ ئەمەریکاو ئێران بپارێزێت و هەوڵبدات بۆ بەرزکردنەوەی توانای ئەمنی خۆی و تواناو ژێرخانە ئەتۆمییەکانی خۆی پەرە پێبدات.

وڵاتانی تری ئەندامی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو

وڵاتـانـی دیکەی ئەندامی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو، وەك بەحرین، کوەیت، قەتەرو ئیمارات لەگەڵ ڕاگەیاندنی پرۆگرامی هاوکاری هاوبەش لە زەمینەی وزەی ئەتۆمی لە کانوونی یەکەمی ساڵی 2006 لە پێناو چالاکی ئەتۆمی هەنگاویان ناوە. هەڵبەتە دەبێت ئەم مەسەلەیەش لەبەرچاو بگرین کە هیچکام لەو وڵاتانە خاوەنی ژێرخانێك یان پرۆگرامێکی ئەتۆمی پێشکەوتوو نین. لەناو ئەو وڵاتانەدا بۆ ئەنجامی چالاکی ئەتۆمی دوو ویست و مەیل هەیە. هەندێك لەو وڵاتانە لەوانەقەتەر و ئیمارات بەهۆی بەرژەوەندی نیشتمانی و هەندێکی تر بەهۆی بەرژەوەندی ئابوری روویان لە چالاکی ئەتۆمی کردووە. بە گشتی لە ئەنجامدا ڕێگریکردن لە ئێران بۆ ئەوەی نەبێت بە هێزێکی ئەتۆمی لە ناوچەکەدا، هۆکاری سەرەکی ئەو وڵاتانەن بۆ روبەڕوبوونەوە لەگەڵ چالاکییە ئەتۆمییەکان. بۆ نموونە وڵاتی بەحرەین بەهۆی پێگەو مێژوو، پێکهاتەی عەشیرەتی لەگەڵ زۆربوونی چالاکییە ئەتۆمییەکانی ئێران، ڕێژەی زیانەکانی لە ناوچەکەدا زیاتر بووە.

بەحرەین لە ساڵی 1988 ڕێککەوتننامەی ڕێگریکردن لە پەرەسەندنی چەکی ئەتۆمی واژۆ کـردووە. ئەو وڵاتـە لە زەمینەی لێکۆڵینەوە، تویێژینەوە، مەشق، ڕاهێنان، پەروەردە و بوارەکانی دیکەی وزەی ئەتۆمی سەرمایەگوزاری نـەکـردووە. هەڵبەتە ساڵی 2007

بەحرەین رایگەیاند ئەگەری هەیە لە پرۆە ئەتۆمییەکانی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆم بەشداری بکات. لە ئازاری ساڵی 2008 بەحرەین لەگەڵ ئەمەریکا یاداشتێکی لێکتێگەیشتنیان بۆ دابینکردنی وزەی ئەتۆمی واژۆکرد.

کوەیت لە ساڵی 1968 ڕێککەوتننامەی ڕێگریکردن لە پەرەسەندنی چەکی ئەتۆمی واژۆکردو ساڵی 1989 پەسەندی کرد. ئەو وڵاتە لە چەندین پرۆژەی ئەتۆمی لە زەمینەی پزیشکی و ئەمنی لەگەڵ ڕێکخراوی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆم هاوکاری کردووە سەرەڕای ئەوەی کوەیت خاوەنی ژێرخانی ئەتۆمی نییە، بەڵام تەنیا وڵاتێکی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداوە پرۆتوکۆڵی هاوپێچ -ی قبوڵکردووە، کوەیت بە هۆی نزیکی لەگەڵ ئێران و ترس لە هێرشی تۆڵەسەندنەوەی ئێران لەساڵی 2007دا رایگەیاند: هەرگیز ڕێگەنادات خاکی وڵاتەکەی بۆ هێرشی سەربازی لە دژی ئێران بەکار بهێنرێت. عومانیش هەمان پێگە و هەڵوێستی کوەیتی هەیە، عەممان بەهۆی ئەوەی کە لەباری جوگرافیەوە لە ئێران نزیکە و هاوکات بەهۆی پێکهاتەی عەشیرەتی تا ئێستا هەوڵیداوە کە پەیوەندییەکی باشی هەم لەگەڵ کۆماری ئیسلامی ئێران و هەم لەگەڵ ئەمەریکادا هەبێت.

عومان سەرەڕای ئەوەی کە ڕێککەوتنی سەربازی لەگەڵ ئەمەریکا واژۆ کردووە، بەڵام سەبارەت بە پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئێران تەئکید لەسەر گفتوگۆی دووقۆڵی نێوان عومان و ئێران دەکاتەوە. قەتەر لە ساڵی 1976 بووە بە ئەندامی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆم و لە ساڵی 1989 ڕێککەوتننامەی (ئێن پی تی) واژۆ کردووە. قەتەر لە ساڵی 2007 لە چەندین پرۆژەدا لە

زەمینەی کشتوکاڵی و دەرمانسازی و تەکنیکی لەگەڵ ڕێکخراوی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی هاوکاری کردووە. قەتەر سەرەڕای ئەوەی کە پەیوەندییەکی باشی لەگەڵ ئێران هەیە، هەوڵدەدات ئێران لە ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو نزیك بکاتەوە و زەمینەی گفتوگۆی ڕاستەوخۆ لە نێوان تاران و واشنتۆن فەراهەم بکات. لە بارەی ئیماراتەوە دەبێت بووترێت کە ئەو وڵاتە بە پێچەوانەی وڵاتانی تری ئەندامی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو، پێشینەیەکی دوور و درێـژی لە بـارەی ئەنجامدانی پرۆژەکانی توێژینەوەی ئەتۆمی لەگەڵ ڕێکخراوی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی هەیە. ئەو وڵاتە لەساڵی 1976 بوو بە یەکێك لە ئەندامانی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆم و لەساڵی 1995 ڕێککەوتنی (ئێن پی تی) قبووڵکرد. ئیمارات جگە لە چالاکییە ئەتۆمییەکانی ئەنجومەنی لەناو چوارچێوەی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو، خۆشی بەجیا لە پێناو ئامانج و بەرژەوەندییە نیشتمانییەکان پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی خۆی درێژە پێدەدات. بۆ نموونە لە ساڵی 2008 ئیمارات لەگەڵ فەڕەنسا ڕێککەوتننامەیەکی لە زەمینەی هاوکارییە ئەتۆمییەکان واژۆکرد، بە شێوەیەکی گشتی ئیمارات نموونەیەکە لە وڵاتانی ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو کە بە هاوکاری و هەماهەنگی لەگەڵ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، بەنیازە پـەرە بە پرۆگرامە ئەتۆمییەکان و بەکارهێنانی ئاشتیانەی وزەی ئەتۆمی بدات.

یەمەن لەناو وڵاتانی پەراوێزی کەنداو بەهۆی زۆربوونی خێرای ژمـارەی دانیشتوانی ئەو وڵاتـە و کەمبوونی سەرچاوە نەوتییەکان و بەرزبوونەوەی نرخی وزە،

وڵاتێکی هەژارو نەدارە. بەڵام سەرەڕای ئەمە لە ساڵی 2007 بۆ بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا رایگەیاند کە بەنیازە 5 وێستگەی راکتۆری ئەتۆمی دروستبکات. هەڵبەتە بە لەبەرچاوگرتنی ناسەقامگیری و نەبوونی سەرمایەگوزاری دەرەکــی، هەلومەرجی شــاراوەی ئەمنی و نەبوونی ژێرخانی ئەتۆمی گونجاوو لەبار لەو ڵاتە، یەمەن ناتوانێت بەبێ کۆمەکی دەرەکی بە ئامانجە ئەتۆمییەکانی خۆی بگات.

تورکیا و نیگەرانییەکانی هاوسەنگی هێز

تورکیا لە ساڵی 1957 بووە بە ئەندامی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی و لە ساڵ 1969 ڕێککەوتننامەی (ئێن پی تی) واژۆکردووە، بەڵام تا ساڵی 1980 بەهۆی بێسەرەوبەرەیی سیاسی خۆی لەپەسەندکردنی بوارد. تێبینییەکانی تورکیا سەبارە بە بەدەستهێنانی سوتەمەنی ئەتۆمی و تواناکانی بەرهەمهێنانی چەکی ئەتۆمی دەگەڕێتەوە بۆ کۆتاییەکانی دەیەی 1980 ئەو کاتەی کە تورکیا ڕێککەوتننامەی هاوکاری ئەتۆمی لەگەڵ وڵاتی ئەرجەنتین بۆ ماوەی 15 ساڵ واژۆ کرد. راکتۆری 25 مێگاواتی کە بەپێی ڕێککەوتننامەکە بڕیار بوو دابمەزرێت بۆ بەرهەمهێنانی چەکە پۆلۆتۆنیومییەکان گونجاو و لەباربوو، سەرەڕای ئەوەش ئەگەری ئەمە لەئارادابوو کە تورکیا لەو بارەیەوە لەگەڵ پاکستان هاوکاری و هەماهەنگی بکات. هەڵبەتە لەژێر گوشاری ئەمەریکا و ئەڵمانیا و وڵاتی دیکە، تورکیا ڕێککەوتننامەکەی نێوان ئەنقەرە و ئەرجەنتینی لە ساڵی 1991 هەڵوەشاندەوە.

هەرچەندە تا ئێستا بەڵگە هەیە، کە تورکیا لە بازاڕی رەشی پاکستاندا ئامادەیی هەیە، بەڵام تا ئێستا ئەو وڵاتە هەوڵێکی زۆری بۆ پەرەنەسەندنی چەکی ئەتۆمی ئەنجامداوە. بۆ نموونە تورکیا رۆڵێکی گرنگی بینیووە لە هاندانی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست بۆ ئەوەی بێن پەیوەست بە ڕێککەوتننامەی (ئێن پی تی) بن، لە ساڵی 2000دا پرۆتۆکۆلی هاوپێچی واژۆ کرد. سەرەڕای ئـەوەی تورکیا لە چەندین پەیماننامە و ڕێککەوتنی نێودەوڵەتی لەوانە: پەیماننامەی نەهێشتنی تاقیکردنەوە

ئەتۆمییەکان(CTBT)، کۆنترۆڵکردنی تەکنۆلۆژیای موشەکی(Missle Technology control regim)، گەڵاڵەی ئاسایشی پەرەسەندن(Proliferation Security Initiative)، گروپی دابینەکەرانی ئەتۆمی(Nuclear Supplier Group)، کۆمیتەی زنگەر لە بواری کۆنترۆڵکردنی هەناردەکان(Zengger Committee on export controls) و چەندین ڕێککەوتننامە و پەیماننامەی دیکە وەك پاراستنی مادە ئەتۆمییەکان و ڕێککەوتنی ئاسایشی ئەتۆمی ئەندام و بەشدارە.

بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین چالاکییە ئەتۆمییەکانی تورکیا بە 5 قۆناغ دابەشبکەین.

1. ساڵی 1968 تورکیا بڕیاری دا کە کارگەیەکی ئەتۆمی دامەزرێنێت، بەڵام دواتر بەهۆی کەمبوونی بوودجە ئەو پرۆژە نەچووە قۆناغی جێبەجێکردنەوە.

2. ساڵ 1983 تورکیا جارێکی تر بڕیاریدا وێستگەیەکی ئەتۆمی 600 مێگاواتی لە ناوچەی (AKKUYU) دامەزرێنێت کە ئەویش بەهۆی کێشەی دارایی و تەکنیکییەوە سەری نەگرت.

3. لە دەیەی 1990 تورکیا دووبارە بڕیاریدا پرۆژەکەی لە ناوچەی (AKKUYU) دووبارە بخاتە قۆناغی جێبەجێکردنەوە.

4. لە ساڵی 2000دا بەهۆی کێشەی داراییەوە دووبارە پرۆژەی (AKKUYU) ڕاگیرا.

5. ساڵی 2006 تورکیا ڕایگەیاند کە تا ساڵی 2015 وێستگەیەکی ئەتۆمی 5000 مێگاواتی دادەمەزرێنێت.

دەکرێت لە بارەی چالاکییە ئەتۆمییەکانی تورکیا ئاماژە بەو ڕێککەوتنامانە بکەین کە تورکیا لەگەڵ ئۆزبەکستان،

قرغیزستان، کازاخستان، ئازەربایجان، تاجیکستان، کەنەدا، ئەمەریکا، ئەرجەنتین، کۆریای باشورو فەرەنسا واژۆی کردووە.
تورکیا یەکێکە لەو وڵاتانەی ناوچەکە کە کەمترین کاریگەری لە چالاکیە ئەتۆمییەکانی ئێران وەرگرتووە. تورکیا وەك ئەندامێکی ناتۆ بە شێوەیەکی رەسمی لەژێر چەتری پاراستنی و پاڵپشتی ئەمنی و دەستەجەمعی ناتۆیە بەپێی مادەی 5ی پەیڕەونامەی پەیماننامەی باکوری ئەتڵەسی (ناتۆ). پەیوەندی تورکیا لەگەڵ وڵاتانی خۆرئاوا ئەگەر بەپێی تیۆریش بێت بە هۆی دانوستانەکانەوە لەگەڵ یەکێتی ئەوروپا بە مەبەستی ئەندامبوون لەو یەکێتییەدا زۆر بەهێزە. ئەم هۆکارانە وا لە چاودێران دەکەن، کە بەو ئەنجامە بگەن کە ئەگەری بە ئەتۆمی بوونی تورکیا وەك پەرچەکردارێك لە بەرامبەر ئێرانێکی ئەتۆمیدا، ئەگەرێکی زۆر لاوازە.
تورکەکان سەبارەت بە گرەنتییە دوور و درێژەکەی ناتۆ گومانییان هەیە و هەستدەکەن هاوکاری تورکیا لە گەڵ ناتۆ لە سەروبەندی جەنگی یەکەم و دووەمی کەنداو پاداشتێکی گونجاو و پێویست بە تورکیا نەدراوە. هەڵوێستە توندەکانی یەکێتیی ئەوروپا لەبارەی بە ئەندامبوونی تورکیا لەو یەکێتییەدا بووەتە هۆی ئەوەی کە تورکەکان لە خۆرئاواییەکان نائومێد و هیوابڕاو بن و دەتوانێت وابکات تورکیا بۆ بەرگریکردن لەخۆی پشت بە تواناکانی خۆی ببەستێت. ئەگەر پرۆگرامە هەنووکەییەکانی تورکیا سەبارەت بە وزەی ئەتۆمی بکەوێتە قۆناغی جێبەجێکردنەوە، ئەوا ئەو کات تورکیا تا ساڵی 2020 دەتوانێت ببێتە خاوەنی راکتۆرێکی ئەتۆمی.

بەرپرسانی تورکی تا ئێستا بیرییان لەوە نەکردۆتەوە کە ئەگەر ئێران بوو بە ئێرانێکی ئەتۆمی چ پەرچەکردارێکیان هەبێت. هەنوکە تورکیا زیاتر بیری لای مەسەلەی جیابوونەوەی کوردەکان و دۆزەخی عێراقە. لە راستیدا تورکیا لە گەشەو بەرهەمهێنانی چەکە ئەتۆمی لەلایەن ئێرانەوە نیگەرانەو ئەم نیگەرانییەش زیاتر بۆ گۆڕێنی هاوسەنگی هێز دەگەڕێتەوە، نەك تەنها هەستکردن بە هەڕەشە لەلایەن ئێرانەوە.

ئەگەر تورکیا لەسەر بنەمای تواناکانی خۆی بەرگری لەخۆی بکات، ئـەوە ئەوکات ئاژانسی توێژینەوەی ئەتۆمی تورکیا کە ناسراوە بە رێکخراوی وزەی ئەتۆمی تورکیا (Turkish Atomic Energy .TAEK) لە ساڵی 1956 دامەرزاوە، دەبێتە ئەکتەری سەرەکی، سەرەڕای ئەوەش کارە سەرەتاییەکان لە بارەی پرۆگرامی وزەی ئاشتیانەی ئەتۆمی تورکیا دەستپێکردووەو پێدەچێت پێشکەوتنێکی زۆریشی لەو بارەیەوە بەدەستهێناوە.

هـەرچـەنـدە تورکیا لـە رابـــردودا زۆر هـەوڵـی بۆ بەرەوپێشبردنی پرۆگرامی وزەی ئەتۆمی داوە، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو، هەرچەندە ئەو وڵاتـە خاوەنی ژێرخانێکی گرنگ و بنەڕەتییە بۆ وزەی ئەتۆمی کە لەژێر رێکخراوی وزەی ئەتۆمی تورکیا بەڕێوە دەبرێت. لەم پەیوەندییەدا چەندین ناوەند و تاقیگەی توێژینەوە لە ناو دەزگا حکومی و زانکۆکان دامـەزراوە . رێکخراوی وزەی ئەتۆمی تورکیا لە ئێستادا خاوەنی چوار ناوەندی لێکۆڵینەوە و توێژینەوە و راهێنانە کە گەورەترینیان ناوەندی توێژینەوەو لێکۆڵینەوە و راهێنانی ئەتۆمیە Cekmece Nuclear and Trainging center)

CNAEM.) له ناوچـەی(Alkali) نزیك ئیستەنبوڵ.
هەروەها تورکیا له چەندین بواری ئەتۆمیدا چالاکی ئاشتیانەی هەبووه و له رادیـۆ ئیزۆتۆپ به تایبەتی له بـواری پزیشکی، کشتوکاڵ و پیشەسازی سوودی لێوەرگرتووه. هەربۆیه دەکرێت بووترێت تورکیا خاوەنی ژێرخانی ئەتۆمی پێویسته، بۆ بەکارهێنانی ئاشتیانه. له ئەنجامدا هەرچەنده لەگەڵ به ئەتۆمی بوونی ئێران تورکیا هەست به هەڕەشەیەکی راستەوخۆ ناکات، بەڵام تورکیا وڵاتێکه دەتوانێت بەهۆی ئەوەی خاوەنی توانا تەکنیکییەکانه، دەتوانێت به خێرایی له خۆی پەرچەکردار نیشانبدات. هەرچەنده تەواو روون نییه، بەڵام تورکیا به شوێن بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیای هەستیاره له بواری ئەمنی و ئاسایشیدا. بەهەرحاڵ ناکرێت نکۆڵی لەوه بکرێت که پێشکەوتنه ئەتۆمییەکانی ئێران وایکردووه ویست و مەیلی تورکەکان بۆ بابەتی ئەتۆمی زیاتر بێت.

سوریا، ئوردون، لوبنان و عێراق

ئەگەر شاهیدی رێنیسانسی ئەتۆمی له رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بین، مەحاڵە وەها رێنیسانسێك له ناوچەی خۆرهەڵاتی دەریای ناوەڕاستەوه دەستپێبکات. شوێنێك که کێشەگەلێکی وەك کێشەی دارایی و سیاسی و ژینگەیی وەها گەوەرەی هەیه، که رێگه به وەها رێنیسانسێك نادات. له ئێستادا ناسەقامگیری له لوبنان و عێراق بۆته هۆی ئەوەی وێناکردنی هەرجۆره چالاکییەکی ئەتۆمی لەو وڵاتانه ببێته شتێکی مەحاڵ. عێراق ئێستاش بەهۆی بڕیارەکانی ئەنجومەنی ئاسایش بۆی نییه هیچ جۆره چالاکییەکی ئەتۆمی، جگه له بەکارهێنانی ئیزۆتۆپەکان له بواری پزیشکی و کشتوکاڵی و پیشەسازی نەبێت.

سوریا دەتوانێت پاساوێکی ئابوری بۆ چالاکە ئەتۆمییە ئاشتخوازەکەی هەبێت، بەڵام نیگەرانییەکان سەبارەت بە نییەت و مەبەست و نیازی سوریا وایکردووە پشتیوانی دەرەکی نەبێت بۆ بەدواداچوون بۆ پرۆژەکانی خۆی. ئوردون تەنها وڵاتێکە لەناو ئەو لیستەی سەرەوەدا، کە دەتوانێت بە شوێن بەدەستهێنانی وزەی ئەتۆمییەوە بێت. ئـوردون تەنها وڵاتێکە کە دوای نیگەرانی لە ئامانج و مەبەستەکانی ئێران، دەتوانێت قسە لەسەر وەدەستهێنانی هێزی ئەتۆمی (هەرچەند ئاشتیخوازیش بێت)، وەك ئەهرۆمێکی گوشارو دیپلۆماتێك بەرامبەر ئێران قسە بکات و بوەستێت. سەرەڕای ئەوەش خەیاڵە بەرزەفڕەکانی ئـوردون هێشتا بەرەو رووی کۆمەڵێك کەندو کۆسپی و سەختی و دژوار بۆتەوە.

سوريا

لەسەر بانگەشەی بەرپرسانی ئیسرائیلی، ئەو شوێنەی کە فڕۆکە جەنگییەکانی ئیسرائیل لە رۆژی 6 ئەیلولی ساڵی 2007 لە نزیك شاری « الکیبار» لە تەنیشت روباری فورات بۆردومانیان کرد، پەیوەندی بە دامـەزراوە ئەتۆمییەکانی سوریاوە هەبووە، کە بە هاوکاری و یارمەتی کۆریای باکور سەرقاڵی دروستکردنی بووە. لە بەرامبەریشدا سوریا رایگەیاند کە ئیسرائیل چەند بینایەکی کۆنی سەربازی خاپوور کردووە.

حەوت مانگ دوای ئەو رووداوە لە 24 نیسانی 2008 حکومەتی ئەمەریکا کۆمەڵێك وێنەی بـڵاوکـردووە و بانگەشەی ئـەوەی کرد کە سوریا لەناو ئەو شوێنانەدا سەرقاڵی دروستکردنی راکتۆری ئەتۆمی بووە. وێنەکان زۆر لە شوێنە ئەتۆمییەکانی یۆنگ بیۆنگ لە کۆریای باکور دەچوو (ئەو شوێنەی کە توانای بەرهەمهێنانی 6 کیلۆگرام پلۆتۆنیۆمی هەیە بۆ دروستکردنی چەکی ئەتۆمی لە ساڵێکدا). ئەو وێنانەی کە ئەمەریکا دەریخستبوون باسی لە دامـەزراوە ئەتۆمییەکانی سوریای دەکردو هاوکاتیش کۆمەڵێك وێنە لەدیداری بەرپرسانی سوریا لەگەڵ بەرپرسە ئەتۆمییەکانی کۆریای باکور خرانەڕوو. هەرچۆنێك بێت لە روانگە و دیدی هەندێك لە شارەزایان، راکتۆری «الکیبار» زۆر بچوکترە لە دامەزراوەی ئەتۆمییەکەی یۆنگ بیۆنگی کۆریای باکورو ئەو ئیمکاناتە پێویستیانەی نییە بتوانێت پلۆتۆتیۆم لە مادەی سوتەمەنی بەکارهێنراو جیا بکاتەوە. هاوکات بەڵگەش لە بەردەستدا نییە بۆ ئـەوەی ئەو دامەزراوەیە سوتەمەنی یۆرانیۆمی سروشتی بۆ راکتۆرەکە بەدەست هێنابێت. سەرەڕای ئەمە بەرپرسانی ئەمەریکی و

ئیسرائیلی پەنهانکارییەکانی سوریا لەو بارەیەوە بە هۆکارێك دەزانن لەسەر نائاشتی بوونی چالاکییە ئەتۆمییەکانی سوریا. ئەمەریکا و ئیسرائیل، هەنگاوەکانی دواتری سوریا لە سەر لەناوبردنی تەواوی سایتی بۆردومان کراو (دامەزراوەیەکی ئەتۆمی سوریا)، دروستکردنی بینایەکی ئاسنین و پاکسازی ناوچەکەیان وەك بەڵگە بۆ بانگەشەکانی خۆیان دەیهێنەوە. لە وەڵامی تۆمەتەکانی ویلاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، بەرپرسانی سوریا هەنگاوەکانی ئەمەریکا بە جەنگێکی لێوانلیۆ لە درۆ و تۆمەت لەقەڵەمدا و ئەمەریکایان بەوە تۆمەتبار کرد کە دەستی هەبووە لە هێرشە ئاسمانییەکانی ئیسرائیل بۆ سەر سوریا. بەپێی رێککەوتنی سوریا لەگەڵ ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی سوریا، هەر کاتێك بڕیاری دروستکردنی راکتۆری ئەتۆمیدا، دەبێت ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی ئاگادار بکاتەوە، بەڵام سوریا داوای ئەو ئاژانسەی رەتکردووە کاتێك ویستیان سەردانی شوێنی بۆردومانەکە بکەن، لەگەڵ ئەوەشدا ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی هیچ زانیارییەك لەلایەن ئەمەریکاو ئیسرائیل سەبارەت بە بانگەشەکانی ئەو دوو وڵاتە سەبارەت بە سوریا پێنەگەیشتووە.

جگە لەو بانگەشانە، سوریا راکتۆرێکی لێکۆڵینەوەی بچوکی لە سەنتەری لێکۆڵینەوە ئەتۆمییەکانی « دیرالهاجر»ی هەیە. درووستکردنی ئەو راکتۆرە 30 واتیە لە ساڵی 1991 لەلایەن وڵاتی چین و بە چاودێری ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی دەستپێکردو لە مانگی ئازاری 1996 کۆتاییهات. لە بنەڕەتدا ئەو راکتۆرە تەنها بۆ مەشق و راهێنانی خوێندکاران و راڤەکردنی چالاکیە نۆترۆنەکان بەکاردەهێنرێت. ئەو جۆرە لە راکتۆرانە ناتوانێت هیچ ماددەیەك دروستبکات و ناتوانێت هەڕەشەیەك بێت بۆ سەر پەرەنەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکان.

ئوردون

ئـوردون یەکێکە لەو وڵاتانی ناوچەکە کە کەمترین ئەگەری هەیە بۆ چوون بـەرەو چەکی ئەتۆمی وەك هەڵوێستێك لە بەرامبەر پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئێران. هاوکات ئەو وڵاتە بە نێوەندگیری هاوکارییەکان لە زەمینەی پەرەنەسەندنی چەکی ئەتۆمی متمانە و پێگە و جێگەیەکی زۆری بۆ خۆی بەدەستهێناوە. ئوردون ساڵی 1968 پەیوەست بوو بە ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی، لەساڵی 1966 پەیماننامەی پەرەنەسەندنی چەکی ئەتۆمی واژۆ کردووە و لەساڵی 1970 پەسەندی کردووە. ئوردون بەهۆی ژێرخانە ئەتۆمییە بچوکەکانی خۆی یەکێك لەو (75) وڵاتە کە رێککەوتنەکانی خۆی لەگەڵ ئاژانسی نێودەوڵەتی خۆی لەگەڵ «پرۆتۆکۆل بەبڕی کەم» هەموار کردۆتەوە.

لـەگـەڵ ئـەوەشـدا ئـــوردون ئامانجی خـۆی لەمەڕ پەرەسەندن بە پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی خۆی لە مانگی کانونی دووەمـــی ساڵی 2007 راگەیاند و بەمجۆرە بەرزەفڕی خۆی زیاتر لە هەر وڵاتێکی دیکەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە ئاشکرایی بۆ بەرەنگاربوونەوە بە پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئێران دەرخست. لەمبارەیەوە مەلیك عەبدوڵڵا لە وەڵامـی پرسیارێکی رۆژنامەنووسێکی رۆژنامەی هاراتیسی ئیسرائیلی رایگەیاند: بنەماکانی بابەتی ئەتۆمی لەسەرتاسەری ناوچەکە گۆڕاوە و جەختی لەسەر ناوچەیەکی بەتاڵ و خاڵی لە چەکی ئەتۆمی لەناوچەکە کردووە و رایگەیاند: لەئێستادا هەرکەسێ بە شوێن بەرنامەی ئەتۆمییەوە. سەرەڕای ئەوە پێداگری

کرد، کە پرۆگرامە ئەتۆمییەکەی وڵاتەکەی بە شێوەیەکی گشتی ئاشتیانەیە و لەپێناو پێوەرە نێودەوڵەتییەکاندایە.
بە شێوەیەکی گشتی بەڕای شارەزایان و پسپۆڕان، پرۆگرامە ئەتۆمییەکەی ئوردون بە لەبەرچاوگرتنی تێچوویەکی زۆر جگە لە کێشەی تەکنیکی و ژینگەیی خەیاڵێکی بەرزە فڕانە بووە و هیچی تر. تەنها سەرچاوەیەکی ئاو کە ئوردون دەتوانێت بۆ فێنککردنەوەی راکتۆرەکان کەڵکی لێوەربگرێت کەنداوی (عەقەبەیە)، کە بە گەڕانەوەی ئـاوی کـوڵاوی راکتۆرەکان بۆناو کەنداوەکە، ژینگە بەرەو رووی کارەساتێکی گەورە دەبێتەوە. هاوکات ئەو ناوچەیەی کە بۆ دروستکردنی کارگە لەبەرچاو گیراوە لەو ناوچانەیە کە لەسەر لێواری بوومەلەرزەیە. ئەگەر هەموو لێکۆڵینەوە و خوێندنەوەکان جەخت لە دامەزراندنی کارگە ئەتۆمییەکە بکەنەوە، چونکە ئەو وڵاتە خاوەنی زانست و شارەزایی و هێزی کاری پسپۆڕ لەو زەمینەیەدا نییە سەرکەوتوو نابێت و دامەزراندنی ئەو کارگەیە چەندین ساڵ دەخایەنێت و لەوانەش نەتوانێت لەژێر باری تێچووی ئەو پرۆژەیە دەرچێت.

لوبنان

لوبنان یەکێك لەو دەگمەنە وڵاتە عەرەبییانەیە، کە تا ئێستا هیچ حەزو ویست و مەیلێکی بۆ وزەی ئەتۆمی نیشان نەداوە. کەمی دانیشتوانی ئەو وڵاتە و تێچووی زۆرو زەوەندی تەکنۆلۆژیاو پەرەسەندنە ئەتۆمییەکان، هەرجۆرە چالاکییەکی پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی لەو وڵاتە وەك شتێکی ناواقیعی لەقەڵەمداوە. سەرەڕای ئەوەش ناسەقامگیری ناوخۆیی و حکومەتی لاواز و کێشە هەمیشییەکانی لەگەڵ ئیسرائیل، بۆتە هۆی ئەوەی کە لوبنان شوێنێکی لەبار و گونجاو نەبێت بۆ سەرمایەگوزاری کۆمپانیا بیانییەکان لە پرۆژە ئەتۆمییەکانی ئەو وڵاتە. ئەگەرچی ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی هەندێك لە پـرۆژە ئەتۆمییەکانی لە لوبنان خستۆتە بواری جێبەجێکردنەوە، بەڵام لەئێستادا هیچ نیشانەیەك لە پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیایەکی گرنگ کە بتوانێت لە پرۆگرامی وزەی ئەتۆمی لەگەڵ چەکە ئەتۆمییەکان کار بکات نابیندرێت. لوبنان هەر لە سەرەتاوە لە پێناو حکومەتێك کە لەگەڵ پەرەسەندنی چەکی ئەتۆمی نییە، هەنگاوی نـاوە. ساڵی 1961 پەیوەست بووە بە ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی و لەساڵی 1968 پەیماننامەی پەرەنەسەندنی چەکی ئەتۆمی واژۆ کردووە و لە ساڵی 1970 پەسندی کردووە. لوبنان بە پێچەوانەی ئوردون پرۆتۆکۆلی هاوپێچی واژۆ نەکردووە .

لە مانگی ئەیلولی ساڵی 2005 لوبنان پەیماننامەی قەدەغەکردنی تاقیکردنەوەی ئەتۆمییەکانی واژۆ کرد، بەڵام تا ئێستا لە وڵاتەکەی پەسندی نەکردووە. هەروەها لوبنان پرۆتۆکۆلی پەیماننامەی قەدەغەکردنی چەکە میکرۆبیەکانی واژۆو پەسەند کـردووە، بەڵام هێشتا پەیماننامەی قەدەغەکردنی چەکە کیمیاوییەکانی واژۆ نەکردووە.

عێراق

عێراق یەکێکە لەو وڵاتانەی کە لە ساڵانێکی دوورەوە بەدوای بەدەستهێنانی تەکنۆلۆژیای ئەتۆمییەوە بووە، بەڵام لە ئێستادا بەهۆی ناسەقامگیری و کێشەکانی ئەو وڵاتە پاش داگیرکردنی قسەیەکی ئەوتۆی بۆ گوتن لەمەڕ وزەی ئەتۆمیی پێ نییە.
لە ئێستا شوێنەوارێکی ئەوتۆ لە دامەزراوە ئەتۆمییەکانی عێراق نەماوە، هەرچەندە بە پەنجە دەژمێردرێن ئەو پسپۆڕو شارەزایان و ئەندازیارانی ئەتۆمی عێراق، کە لەو وڵاتە دەژیـن، بەڵام لە ئێستادا بە تـەواوی هیچ جۆرە ماددەیەك یان کەرەستەیەکی ئەتۆمی لە عێراق دەستناکەوێت. لە دوای داگیرکردنی عێراق تەنها رێژەیەکی کەم لە لێکۆڵینەوە ئەتۆمییەکان بە یارمەتی ئەمەریکاو ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی لە بواری پزیشکی و کشتوکاڵ ئەنجامدەدەرێت. بڕیارەکانی ئەنجومەنی ئاسایش لە قەدەغەکردنی چالاکییە ئەتۆمییەکانی عێراق هەروەك خۆی ماوەتەوە. بە شێوەیەکی گشتی ناتوانین هیچ داهاتویەکی روون بۆ وزەی ئەتۆمی لە عێراق لەبەرچاو بگرین. هاوکات لەناو گەلی عێراقدا هیچ ویست و حەزو داوایەك بۆ وزەی ئەتۆمی نابیندرێت. بە هۆکاری سیاسی و کرداری زیندوکردنەوەی پرۆگرامی چەکە کۆمەڵکوژەکان لە کورتخایەن لە عێراق مەحاڵە. ئەو وڵاتە ئیتر هیچ جۆرە ماددەو کەرەستە و ئامێرێك یان دامەزراوەیەکی پێویستی بۆ دەستپێکردنی پرۆگرامی چەکە ئەتۆمییەکانی نییە.

مەغریب

ناوچەی مەغریب وڵاتانی لیبیا، جەزائیر، تونس و مەغریب لەخۆ دەگرێت کە لەگەڵ موریتانیا یەکێتی مەغریبی عەرەبی پێکدەهێنن. لە چەند ساڵی رابردوو ئەو ناوچەیە سـەرەڕای بوونی هەڕەشەی تیرۆرستی و هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی چەکی ئەتۆمی لەلایەن لیبیاوە، تا ئەو جێیەی کە پەیوەندی بە مەسەلەیەکی گرنگی جیۆپۆلەتیکیەوە هەیە، ناوچەیەکی ئـارام و هێمنە. هیچ یەك لەو وڵاتانە بەرەو رووی هەڕەشەی دەرەکی نەبوونەتەوە، هەرچەندە پەیوەندی هەندێکییان (بە تایبەتی پەیوەندی نێوان مەغریب و جەزائیر سەبارەت بە ناوچەی بیابانی خۆرئاوا) گرژی و ئاڵۆزی پێوە دیارە. هەرچوار وڵاتی ناوبراو بە هۆکاری ئابوری، سیاسی حەزو مەیلێکی زۆر بۆ پەرەپێدانی تەکنۆلۆژیای ئەتۆمی نیشاندەدەن. مەغریب، جەزائیر و لیبیا باس لە دامەزراندنی ناوەندێکی ئەتۆمی ناوچەیی دەکەن. لە کۆتایی ساڵی 2007 نیکۆلا سارکۆزی سەرۆك کۆماری فەرەنسا رێککەوتنی هاوکاری ئەتۆمی لەگەڵ وڵاتانی مەغریبی عەرەبی بە مەبەستی سیاسی و ئابوری گەڵاڵە کرد. نیکۆلا سارکۆزی دەیویست بەم هەنگاوەی خۆی پەیامێك بە ئێران بدات کە پێشکەوتووترین تەکنۆلۆژیای ئەتۆمی دەدرێتە ئەو وڵاتانەی کە بەرنامەیەکی شەفاف و روونی هەیە و پابەندی بڕیارەکانی رێککەوتنامەی پەرەنەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکانە.

بە لەبەرچاو گرتنی کێشە ئابوری و تەکنیکییەکان نابێت چاوەڕێری ئەوەبین کە ئەو بەڵێنە سیاسیەی سارکۆزی

بە خێرایی ببێت بە مامەڵەیەکی ئابوری لە زەمینەی ئەتۆمیدا. هاوکات مەحاڵە وڵاتانی خۆرئاوایی لە شوێنێك سەرمایەگوزاری بکەن کە بازاڕێکی گەورە بۆ گەڕانەوەی سەرمایەکانیان لەئارادا نەبێت. هەروەها هەنگاوەکانی پێشووی لیبیا بۆ بەدەستهێنانی چەکی ئەتۆمی و پێشهاتە سیاسییە ناوخۆییەکانی جەزائیر وایکردووە گرنگی زیاتر بە مەسەلەکانی پەیوەندیدار بە نەهێشتنی چەکە ئەتۆمییەکان لەو ناوچەیەدا بدرێت.

لیبیا

لیبیا لە سەرەتای دەیەی 1980 تا ساڵی 2003، بەردەوام لەهەوڵی بەدەستهێنانی مادە و تەکنولۆژیای پەیوەندیدار بە بەرهەمهێنانی چەکی ئەتۆمی بـوو، ئەمەش وایکرد پابەندبوونی ئەو وڵاتە بە ناوەڕۆکی رێککەوتنەکە پێشێل بکات. لە مانگی کانوونی دووەمی ساڵی 2003 لیبیا رێککەوتنە نهێنییەکەی خۆی لەگەڵ بەریتانیا و ئەمەریکا ئاشکراکرد و سەرئەنجام یەك دەیە دیبلۆماسی نهێنی سەرۆکی لیبیا بۆگۆڕینی هەڵسوکەوتە سیاسییەکانی گەیشتە ئامانجی خۆی.

لیبیا بانگهێشتی شارەزایانی ئەمەریکی و بەریتانی کرد سەردانی شوێنە جیاجیاکانی لیبیا بکەن و لەگەڵ کەسایەتییە گرنگەکانی ئەو وڵاتە کۆببنەوە. هاوکات لیبیا پرۆگرامی چەکە ئەتۆمییەکانی خۆی کۆکردەوە. پروژەی دروستکردنی بۆمب کە لەلایەن تۆڕی عەبدولقەدیر خان گەڵاڵە کرابوو، رادەستی ئەمەریکا و بەریتانیای کردو رێگەیدا پێشکەوتووترین موشەکەکانی لیبیا (موشەکی سکۆد 30) بە خێرایی کۆبکرێتەوە.

لیبیا بوو بە ئەندامی کۆنوانسیۆنی چەکە کیمیاییەکان و پەیوەستبوو بەو کۆنواسیۆنە و هەزاران چەکی کیمیایی پڕنەکراو لە رێگەی چاودێـرە نێودەوڵەتییەکانەوە لـەنـاوبـران و پـڕۆسـەی لەناوبردنی کـۆگـای چەکە کیمیاییەکانی خـۆی لە چوارچێوەی پەیرەوکردنی بڕیارەکانی کۆنواسیۆن دەستپێکرد. لیبیا پابەندبوونی خۆی بۆ لە ناوبردنی موشەکە دوورهاوێژەکانی (سکۆد B) راگەیاند. لە روانگەی رژێمەکەی قەزافی فشارێکی ئەمنی لە پشت پەردەی بەدەسهێنانی چەکی ئەتۆمی

لیبیا هەبوو، ئەویش هەڕەشەکانی ئیسرائیل و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بوو.
لە ئێستادا بەهۆی پەیوەستبوونی لیبیا بە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی ئیتر ئەو وڵاتە هیچ ئەنگێزەیەکی جیۆپۆلەتیکی بۆبەدەستهێنانی چەکی ئەتۆمی نییە . ئەگەرچی بڕیاری رژێمەکەی قەزافی بۆ وەلانانی پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی دەکرێت سەرکەوتنێکی بەرچاو لە پێناو پەرەنەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکان لەقەڵەم بدرێت، بەڵام هاوکات ئەزموونی لیبیا دەرخەری کێشە گرنگەکانی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییە لە بەرەوڕوبوونەوەی بە چەکە ئەتۆمییەکان. (ئەم بابەتە پێش رووخانی حکومەتەکەی قەزافی نوسراوە- وەرگێڕ)

جەزائیر

سەرەڕای ئەوەی کە جەزائیر یەکێکە لە پێشکەوتووترین پرۆگرامە ئەتۆمییەکان لەناو جیهانی عەرەبیدا، بەڵام سەیر نییە کە جەزائیریش وەك زۆربەی وڵاتانی ناوچەکە چاوی لە رۆڵی وزەی ئەتۆمییە لە پێکهاتەی وزەی ناوخۆیی، لەوانە سڕینەوەی خوێ لە ئاوی دەریا (پاڵاوتنی ئاوی خاوێن و جیاکردنەوەی خوێ لە ئاوی دەریا) .
جەزائیر ئێران بە هەڕەشەیەك بۆ سەرخۆی نازانێت و لەبواری دیبلۆماتیکەوە لە چالاکییە ئەتۆمییەکان بە تایبەتی مافی بەدەسهێنانی سوتەمەنی ئەتۆمی، بەرگری و پاڵپشتی دەکات. پێدەچێت جەزائیر خۆیشی دەیەوێت تەکنۆلۆژیای پیتاندن بەدەستبهێنێت. لە ئەگەری وەدیهاتنی ئەو ئامانجە دامەزراوەی بنکەی لێکۆڵینەوەی «السلام» لەو وڵاتە، دەتوانێت زەمینە بۆبەدەستهێنانی چەکی ئەتۆمی خۆش بکات.

مەغریب

مەغریب لە ساڵی 1957 بـوو بە ئەندامی ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆم و لە ساڵی 1968 پەیماننامەی پەرەنەسەندنی چەکی ئەتۆمی واژۆکردو لە کۆتایی ساڵی 1970 ئەو پەیماننامەیەی پەسەند کردو بوو بە یەکێك لە واژۆکەرانی ئەو پەیماننامەیە. مەغریب زانیاری و زانست و پسپۆڕیەکی سنورداری لە زەمینەی ئەتۆمیدا هەیە. لێکۆڵینەوە ئەتۆمییەکانی ئەو وڵاتە لەژێر چاودێری ئەنجومەنی نیشتمانی وزەی ئەتۆمی ئەنجامدەدرێت، کە لە ساڵی 1993 دامەزراوە و راپۆرتەکانی ئەو ئەنجومەنی ئاڕاستەی سەرۆك وەزیرانی ئەووڵاتە دەکرێت.

مەغریب خاوەنی دوو ناوەندی لێکۆڵینەوەیە لە بواری وەزی ئەتۆمیدا، لە دەیەی 1990دا پرۆژەی دروستکردنی راکتۆری ئاوی سوکی دوو میگاواتی دەستپێکرد. ئەو راکتۆرە لە مانگی ئایاری 2007 دەستی بە چالاکییەکانی کرد، ئەمەش بە مەبەستی بەرهەمهێنانی ئیزۆتوپ بوو. هاوکاتیش ئەم راکتۆرە رێگە بۆ بەرهەمهێنانی وزەی ئەتۆمی لەو وڵاتە خۆشدەکات.

لە بارەی پاڵپشتی نێودەوڵەتی سەبارەت بە پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی مەغریب دەبێت بوترێت کە هاوکارییەکی درێژخایەن لە نێوان مەغریب و ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا، بە تایبەتی لە بارەی گواستنەوەی پیتاندنی یۆرانیۆم بۆ بەکارهێنان لە راکتۆری لێکۆڵینەوەکانی

مەغریب لە ئارادا هەبووە. هەروەها لێکۆڵینەوەیەك لەگەڵ کۆمپانیا فەرەنسییەکان لە زەمینەی دروستکردنی راکتۆرێك بۆ بەرهەمهێنانی کارەبا لەو وڵاتە ئەنجامدراوە. نیکۆلا سارکۆزی سەرۆك کۆماری فەرەنسا خوازیاری هاریکاریکردنی ئاشیتانەی ئەتۆمییە لەگەڵ مەغریبدا.

تونس

تونس هاوشێوەی مەغریب ساڵی 1957 بووە بە ئەندامی ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆم، لە تەموزی ساڵی 1968 پەیماننامەی پەرەنەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکانی واژۆ کردو لە مانگی شوباتی ساڵی 1970 پەسەندی کردووە. هەروەها تونس یەکێکە لە واژۆکـەرانـی یەکەمینی پەیماننامەی Pelindaba (پەیماننامەی ناوچەی بەتاڵ لە چەکە ئەتۆمییەکان لە ئەفەریقیا)، بەڵام تا ئێستا بەهۆی چەند هۆکارێکەوە ئەو پەیماننامەی پەسەند نەکردووە. ئـەم وڵاتـە لـەڕۆژی 16 ی تشرینی یەکەمی ساڵی 1996 پەیماننامەی قەدەغەکردنی گشتی تاقیکردنەوە ئەتۆمییەکانی(CTBT) واژۆ کـردووەو لە ڕۆژی 23 ئەیلولی ساڵی 2004 ڕەزامەندی لەسەر داوە و پەسەندی کردووە.

تونس لە دەیەی 1990 پلانی بۆ دروستکردنی ڕاکتۆرێکی لێکۆڵینەوەی ئاوی سووکی 2 مێگاواتی داڕشت و ئەو پلانە ساڵانێکە هێشتا نەچووتە بواری جێبەجێکردنەوە و لە ئێستاشدا تونس داوای لە ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆم کردووە کە یارمەتی بدات بۆ ئەوەی ئەو پرۆژە وەگەڕبخات. تونس بە یارمەتی و بەشداری فەڕەنسا چەندین لێکۆڵینەوەی لە بـارەی بەکارهێنانی وزەی ئەتۆمی ئەنجامداوە. لە مانگی ئازاری ساڵی 2006وە حکومەتی تونس حەزو مەیلێکی زۆری بۆ بەرهەمهێنانی وزە لە خۆی نیشانداوە. هەر بەم هۆیەوە لە مانگی شوباتی ساڵی 2006 بڕیاری لێکۆڵینەوە و خوێندنەوەی سەرەتایی سەبارەت دروستکردنی ڕاکتۆرێکی ئەتۆمی

600 مێگاواتی دەرکـرد. لەم پێناوەدا ڕێککەوتنێکی لەگەڵ فەرەنسا کرد. ئەو لێکۆڵینەوەیە سێ بۆ چوار ساڵ دەخایەنێت و چەندین جۆر کارگەو دامەزراوەی ئەتۆمی دەخاتە بەرباس و لێکۆڵینەوە. تونسیش وەکو وڵاتانی تری عەرەبی دەیەوێت ئەو ڕاکتۆرە ئەتۆمییە لەپێناو بەرهەمهێنانی کارەبا بۆ هەموو ناوچە جیاوازەکانی تونس و دابینکردنی وزەی پێویست بۆ پاڵاوتنی ئاو و جیاکردنەوەی خوێ لە ئاوی دەریا بەکاربهێنێت.

مێژووی چالاکییە ئەتۆمییەکانی ئیسرائیل

ئیسرائیل پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی خۆی بە شێوەیەکی جدی لە چوار دەیەی رابردود بە دروستکردنی یەکەمین ژێرخانی ئەتۆمی خۆی لە دیمۆنا دەستپێکردووە. ئیسرائیل لە سالآنی 1966 تا 1967 قۆناغی یەکەمی دروستکردنی یەکەم چەکی ئەتۆمی تەواو کرد و لەسەروبەندی شەڕی 6 رۆژە بە کوالێتییەکی سەرەتایی، بەڵام ئۆپەراسیۆنی بووە و بووەتە خاوەنی چەکی ئەتۆمی.

لە ساڵی 1970 پێگەی ئیسرائیل وەك وڵاتێکی خاوەن چەکی ئەتۆمی قبووڵکرا. ئیسرائیل شەشەمین وڵاتی جیهان و یەکەم وڵاتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستە کە چەکی ئەتۆمی بۆخۆی دابینکرد، بەڵام هەڵسوکەوت و مامەڵەی ئیسرائیل لەگەڵ 5 وڵاتەکە زلهێزەکەی تر، خاوەن چەکی ئەتۆمی زۆر جیاوازبوو. چونکە بەهۆی حەزی کەسەکان و گروپە خاوەن نفوزەکان و روانگە و دیدی کۆمەڵایەتی و کلتوری سەبارەت بە چەکە ئەتۆمییەکانی ئیسرائیل، ئەو وڵاتە سیاسەتێکی شاراوە و تەمومژاوی لەچوار قۆناغی، نهێنی بوون، حاشاکردن، دووفاقی و نەبوونی شەفافییەت سەبارەت بە بەرنامە ئەتۆمییەکانی خۆی پەیڕەو دەکرد.

هەڵبەتە لەم سیاسەتی تەومومژاوییەدا جگە لە هۆکارە ناوخۆییەکان، هۆکارگەلی ناوچەیی و هەرێمی و نێودەوڵەتی و تەکنیکیش کاریگەی خۆیان هەبوو. ئیسرائیل لە 1960 بۆ دابینکردنی کــاڵاو کەلوپەلی پێویست پەیوەندییەکانی خــۆی لەگەڵ فەڕەنسا دەستپێکرد. هــەر لەو سەروبەندەشدا لەگەڵ ئەمەریکا گفتوگۆکانی دەستپێکرد، کە ئەو گفتوگۆیان لە سێ تەوەردا خۆیان دەبینیەوە، دابینکردنی چەکە ناسراوەکانی ئەمەریکا بۆ ئیسرائیل، گەرەنتی ئیسرائیل لەلایەن ئەمەریکاوە و سنوورداربوونی بەرنامە ئەتۆمییەکانی ئیسرائیل، خاڵێکی دیکە ئەوەبوو کە هەڵوێستە ئەتۆمییەکانی ئیسرائیل لەژێرکاریگەری جیهانی عەرەب بە تایبەتی میسر دابوو. هەڵبەتە ئیسرائیل هەوڵیدەدا بە پەیڕەوکردنی سیاسەتی شــاراوە سەبارەت بە پەرەپێدانی پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی خۆی وڵاتانی عەرەبی نەوروژێنێت، هەروەها ئیسرائیل باوەڕی وابوو کە ئەگەر وڵاتانی عەرەبی دڵنیا بن لەوەی کە ئیسرائیل سەرقاڵی پەرەپێدانی چەکە ئەتۆمییەکانێتی، ئــەوە ئەو کات ئەوان دەستدەکەن بە هێرشێکی رێگرانە بۆ سەر کارگە ئەتۆمییەکەی دیمۆنا.

ئەمەریکاش نیگەرانی ئــەوە بوو کە ئیسرائیلی خاوەن ئەتۆمی، دەبێتە هۆی ئەوەی کە شوێنپێی

سۆڤیەت بۆ ململانێ و پێشبرکێیەکی ئەتۆمی لە ناوچەکە بکاتەوە چ لە ڕێگەی دابینکردنی چەکی ئەتۆمی بۆ میسر یان لە ڕێگەی پشتیوانی کە بە شێوەیەك بخاتە ژێر چەتری ئەتۆمییەوە. پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئیسرائیل بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەو کاریگەرییەی، کە بە رواڵەت قەیرانەکانی پێش شەڕی 6 رۆژەی زیاتر کرد، بەڵام لە ناوی جیهانی عەرەبیدا نەبوو بە مەسەلەیەکی گرنگ. مادام ئیسرائیل بە بێدەنگی سەرقاڵی بەرنامە ئەتۆمییەکانی خۆی بوو، هەنگاوی دەنا وڵاتان عەرەبی و سەرکردەکانی عەرەب گرنگییەکی ئەتۆیان بە بابەتە نەدا.

مەسەلەی بەرنامە ئەتۆمییەکانی ئیسرائیل پاش شەڕی 1967 ئاڵۆزتر بوو. چونکە لەو سەردەمەدا ئیسرائیل بەنیاز بوو بێئەوەی لە بەڵێنەکانی پێشووی خۆی پاشگەزبێتەوە، روانین و بۆچوونی خۆی سەبارەت بە پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی بگۆڕێت، هەر لەسەر ئەم بنەمایەش لەساڵی 1970 ئیسرائیل وەك وڵاتێکی خاوەن چەکی ئەتۆمی قبوڵکرا. بە شێوەیەکی گشتی لە ساڵانی 1970 تا 1990 کە دواتریش شەڕی یەکەمی کەنداویش روویدا، ئیسرائیل توانی لەژێر سیاسەتێکی شاراوەدا چالاکییە ئەتۆمییەکانی خۆی بە خێرایی پەرە پێبدات و لەو سەروبەندەدا بوو، کە ئیسرائیل توانای بەرهەمهێنانی چەکی ئەتۆمی پەیدا کرد.

پاوانخوازی ئەتۆمی ئیسرائیل لە مەترسیدا

توانا و سیاسەتە ئەتۆمییەکانی ئیسرائیل ئەگەرچی هەرگیز بە شێوەی ڕەسمی دانی پێدا نەنراوە، بەڵام لە سەرتاسەری جیهاندا وەك ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگر پەسەندکراوە. ئیسرائیل پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی خۆی لە ناوەڕاستی دەیەی 1950 دەستپێکردووە و لە دەیەی 1960 قۆناغی چەکی ئەتۆمی تێپەڕاند. ئەو وڵاتە ئەندامی پەیماننامەی پەسەرەنەسەندنی چەکی ئەتۆمی نییە، لە ئەمڕۆ ئیسرائیل خاوەنی گەورەترین جبەخانەی ئەتۆمییە و بە وڵاتی خاوەنی چەکی ئەتۆمی ناسراوە.

ئیسرائیل بارودۆخی ئەتۆمی خۆی بە ئاشکرا ڕانەگەیاندووە و سیاسەتێکی شاراوەی ئەتۆمی پەیڕەو دەکات. پەرچەکرداری ئیسرائیل لە بەرامبەر ئێرانی خاوەنی چەکی ئەتۆمی لە بنەڕەتدا جیاوازتردەبێت لەچاو پەرچەکرداری وڵاتانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، چونکە ئیسرائیل تەنها وڵاتێکە کە ڕاشکاوانە ڕایگەیاندووە ئێرانی خاوەن ئەتۆمی هەڕەشەیە لەسەر مانەوەی ئەو وڵاتە، لەبەر ئەوەی ئێرانێکی چەکدار بە بۆمبی ئەتۆمی دەتوانێت پاوانخوازی ئەتۆمی ئیسرائیل لەناو ببات کە سەروەت و سامانی ستراتیژیکی ئەو وڵاتەیە و زیاتر لە 40 ساڵ جۆرێك سیاسەتی نیشتمانی ئەو وڵاتەی بیمە کردووە.

لەمڕووە سەرکردەکانی ئیسرائیل لە زۆربەی بۆنەکاندا لەسەر ئەم پێداگرییان کردووە، کە ئەوان بۆ ئەوەی ئێران دەستی بە چەکی ئەتۆمی نەگات، هەموو هەنگاوێك دەگرنەبەر. خوێندنەوە ستراتیژییەکانی ئیسرائیل هاوکات

لەسەر ئەوە پابەندە کە ڕێگری لەوەبکات کە ئێران چەکی ئەتۆمی بەدەستبهێنێت و جۆرێك بەرگریکردنیشە لەخۆی لە داهاتوودا.
ئەگەر بێتو ئێران توانایی بەرهەمهێنانی چەکی ئەتۆمی دەستکەوێت، ئـەوە ئەوکات ئیسرائیل بـەرەوڕووی کۆمەڵێ کێشەی گەورە دەبێتەوە و ناچاردەبێت بڕیارە چارەنوسسازەکان سەبارەت بە ژیان لە تەنیشت ئێرانێکی خـاوەن ئەتۆمی بـدات. حکومەتی ئیسرائیل لەژێر چاودێری کۆمسیۆنی وزەی ئەتۆمی ئیسرائیل خاوەنی دوو ناوەندی نیشتمانی توێژینەوەی ئەتۆمییە، یەکەم ناوەند، ناوەندی توێژینەوەی ئەتۆمی، نەقەب (کاماگ) یە، کە لە 15 کیلۆمەتری باشوری رۆژهەڵاتی دیمونا هەڵکەوتووە.
ئەو ناوەندە نەك هەر تەنها گەورەترین و گرنگترین دامەزراوەی ئەتۆمی ئیسرائیل، بەڵکو پێشکەوتووترین و بەنرخترین دامەزراوەی بەرگرییش لەوێ سەقامگیرکراوە. ناوەندی ناوبراو خاوەنی چەندین یەکەیە کە بەگشتی پەیوەندیدارە بە بەرهەمهێنانی چەکە ئەتۆمییەکانە و چالاکییەکان کە بریتییە لەپیتاندنی یۆرانیۆم، بەرهەمهێنانی سوتەمەنی ئەتۆمی، گۆڕینی یۆرانیۆم، راکتۆرێکی ئاوی قورس بۆ بەرهەمهێنانی پلۆتۆنیۆم، میکانیزمی تەکنۆلۆژی و دروستکردنی دامـەرزاوەی تایبەت بە بەرهەمهێنانی چەك.دەووترێت کە ناوەندی دیمۆنا سەرەڕای توانای بەرهەمهێنان وەك تاقیگەیەکی نیشتمانی لە زەمینەی ئەتۆمی لەو وڵاتە بەکاردەهێنرێت.
نـاوەنـدی لێکۆڵینەوەی ئەتۆمی (MAMAG) یان (SOREQ) دووەمین ناوەندی ئەتۆمی ئیسرائیلە کە لە

40 کیلۆمەتری تەلئەبیب هەڵکەوتووە و زۆر بچووکترە لە ناوەندی (KAMAG). ئەو ناوەندە لە کۆتایی دەیەی 1950 لەسەر بنەمای راکتۆرێکی ئاوی سوك بە رێژەی یەك مێگاوات دامەزرا، دواتر بۆ 5 مێگاوات بەرزکرایەوە. ئیسرائیل ئەو نـاوەنـدەی وەك بەشێك لە پرۆگرامی «ئەتۆم بۆ ئاشتی» لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کڕیووە. ناوەندی ئەتۆمی (MAMAG) یان (SOREQ) لەژێر چاودێری ئاژانسی نێودەوڵەتی ئەتۆمدایە (لە راستیدا ئەمە تەنها ناوەندێکی ئەتۆمی ئیسرائیل کە لەژێر چاودێرییەکی نێودەوڵەتی دایە). بە پێی راپۆرتەکان بەرنامەی کاری ئەو ناوەندە بە مەبەستی لێکۆڵینەوەو مەشق و راهێنانی ئەندازیاری ئەتۆمی، رادیۆگرافی نۆترۆن و مادەکانی تری ئەتۆمی بەکاردەهێنرێت. بەپێی راپۆرتەکان بەشێك لە ناوەندی ئەتۆمی (MAMAG) یان (SOREQ) لە پێناو لێکۆڵینەوە و گەڵاڵەکردنی چەکە ئەتۆمییەکان بەکاردەهێنرێت.

هەڵسەنگاندنی مەترسییەکانی پەرەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکان بە هۆکاری پرۆگرامە ئەتۆمییە ئاشتیخوازییەکان

کارگەکانی وزەی ئەتۆمی بە تەنهایی وەك مەترسییەك لەپێناو پەسەرەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکان لەقەڵەم نادرێن. بەبێ تواناکانی پیتاندن یان تەکنۆلۆژیا، ناکرێت سوتەمەنی کارگە (سووتەمەنی تازە یان بەکارهێنراو) بۆ بەرهەمهێنانی چەکی ئەتۆمی بەکاربهێنرێت. بەهەرحاڵ رێگەگەلی جیاواز هەن کە دەکرێت لە پرۆژەی راکتۆر و دامەزراندنی بازنەی سوتەمەنی ئەتۆمی لەپێناو پەرەسەندنی پرۆگرامی چەکە ئەتۆمییەکان کەڵکی لێوەربگیردرێت. هاوکات دەبێت جەخت لەوە بکرێتەوە کە تا ئێستا هیچ پرۆگرامێکی چەکی ئەتۆمی سەرکەوتوو بۆ پشتبەستن و بەکارهێنانی راکتۆری بازرگانی ئەنجام نەدراوە.

لە راستیدا ئەو وڵاتانەی کە بەدوای پرۆگرامی چەکە ئەتۆمییەکانی خۆیانن پاش سەرکەوتن لە بەرهەمهێنانی جۆرەکانی چەکی ئەتۆمی بەرەولای دروستکردنی کارگەی ئەتۆمی بە مەبەستی بەرهەمهێنانی وزەی ئەتۆمی هەنگاوییان ناوە. هەربۆیە هیچ جۆرە حاڵەتێك نادۆزیتەوە، کە وڵاتێك هەر لە سەرەتاوە بەدوای وزەی ئەتۆمییەوە بووبێت و دواتر دەستی کردبێت بە بەرهەمهێنانی چەکی ئەتۆمی. هەروەها تەواوی ئەو سیناریۆیانەی کە بۆبەکارهێنانی دامەزراوە ئەتۆمییە ئاشتیخوازییەکان لە پێناو ئامانجی سەربازی دێتە گۆڕێ، هەمووی لەسەر بنەمای گریمانەیە.

بەهۆی ئەوەی کە لەڕابردوودا وەها حاڵەتێك رووی نەداوە و نەبووە، بە تایبەتی بەلەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە وڵاتان بەشێوەیەکی بەرچاو لەبازاڕی رەشدا دەستییان بە تەکنۆلۆژیای چەکە ئەتۆمییەکان دەکەوێت، ناتوانین ئەو سیناریۆیانە لە بەرچاو نەگرین. بە گشتی، لادانی دامەزراوەکانی ژێرچاودێری ئاژانسی نێودەوڵەتی وزەی ئەتۆمی بەرەو ئامانجە سەربازییەکان کارێکی هەروا ئاسان و سادە نییە، هەربۆیە پرۆگرامێکی ئاشتیخوازانەی وزەی ئەتۆمی چ بە شێوەی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، دەتوانێت یارمەتی پرۆژەیەك بدات بۆ بەرهەمهێنانی چەکە ئەتۆمییەکان. لەم نێوەندەدا وڵاتان لەوانەیە زیاتر لەو بڕەی کە لەلایەن ئاژانسەوە تۆمار دەکرێت، دەست بۆ چالاکییە ئەتۆمییەکان لە بواری راکتۆری ئاشتیانە ببەن بۆ ئەوەی لە پلۆتۆنیۆمی بەرهەمهێنراو لەبواری سەربازی کەڵکی لێوەربگیردرێت. وەها چالاکییەك پێویستی بە سەرچاوەیەك لە یۆرانیۆمی سروشتی هەیە، کە پێشتر رانەگەیەنراوە و ئاماژەی پێنەکراوە.

لەگەڵ ئـەوەشـدا، لەئەگەری نەبوونی دامـــەزراوەی سوتەمەنی ئەتۆمی، ناتوانین کارگە ئەتۆمییەکان وەك بەشێك لە زنجیرەکانی پەرەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکان بزانین. لە راستیدا ویست و حەزی وڵاتێك بۆ هەبوونی دامـــەزراوەی سوتەمەنییە ئەتۆمییەکان دەتوانێت نیشانەیەك بێت بۆ حەزی ئەو وڵاتە لەپێناو گەشەکردنی توانا ئاشکرا و نهێنییەکانی ئەو وڵاتە بۆ بەرهەمهێنانی چەکی ئەتۆمی. هەربۆیە ئەو وڵاتەکەی کە خاوەنی سەرچاوەی یۆرانیۆم و دامەزراوەکانی پیتاندنە، دەتوانێت وەها کارێك ئەنجامبدات.

بژارە سیاسییەکان بۆ ڕێگریکردن لە تەشەنەکردنی چەکە ئەتۆمییەکان

مەترسی تەشەنەکردنی چەکە ئەتۆمییەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەرچەند شتێکی ڕاستە، بەڵام بەم زووانە روونـادات. ئەگەرچی هەندێك لەو وڵاتانە لەوانەیە هەندێك هەنگاوو چالاکی بنوێنن کە لە کۆتاییدا بتوانن هەندێك مادده درووست بکەن، بەڵام هیچ وڵاتێك لە ئێستادا بەدوای پرۆگرامی چەکە ئەتۆمییەکانەوە نییە، کە لە ئەنجامی چالاکییە ئەتۆمییەکانی ئێرانەوە بێت.

بەپێی تێپەڕبوونی کات، پرۆگرامە ئەتۆمییەکانی ئێران دەتوانێت هاندەرو ئەنگیزەیەکی گرنگ بێت بۆ ئەوەی وڵاتانی ناوچەکە بەرەو ئەتۆمی بوون هەنگاوبنێین. بەڵام لەئێستادا تێبینی و روانگەی وڵاتانی ناوچەکە زیاتر بۆ مەبەستی بەدەستهێنانی وزەی ئەتۆمییە. مەسەلەیەکی گرنگ کە لەو بارەیەوە هەیە ئەوەیە، کە چۆن دەتوانن ئەو ویست و حەزەی خۆیان بۆ وزەی ئەتۆمی ئاشتییانە سنودار بکەن و لە ڕۆیشتن بەرەو لای ئامانجی سەربازی خۆیان بەدوور بگرن. هاتنە ناوەوەی وزەی ئەتۆم بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست نابێت وەك کارێکی سەلمێنراوو بەڵگەنەویست لەبەرچاو بگرین. تا ئەمڕۆ هیچ گرێبەستێکی بازرگانی واژۆ نەکراوە و هیچ بڕیارێکیش نەدراوە کە قابیلی پاشەگەزبوونەوە نەبێت و زۆربەی پرۆگرامە نیشتمانییەکانیش لە بـواری خوێندنەوە و توێژینەوە سنوردارن.

لە راستیدا سەبارەت بە ویست و ئیرادە و تواناکانی

زۆربـەی وڵاتانی ناوچەکە بۆ تێپەڕبوون لە کێشە و گرفتەکانی گـەورەی تەکنیکی و دارایـی و سیاسی لە پێناو گەشەسەندنی وزەی ئەتۆمی گومانی زۆر جدی لە ئـارادا هەیە. لە روانگەی هونەری زۆربـەی ئەو ڵاتانە دەبێت لە خاڵی سفرەوە دەستپێبکەن و لەو بارەیەشەوە ژێرخانی فیزیکی پێویست و سیستمی یاسایی و کادری راهێنراوییان نییە، هەربۆیە کاتێکی زۆر بۆ دروستکردنی رژێمگەلی بەهێز لە سیاسەت و شێوازە گونجاوەکان بە ئامانجی بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ پەرەسەندن و تەشەنەکردنی چەکە ئەتۆمییەکان لە ناوچەکەدا هەیە. لە ناوەندی ئەو سیاسەت و شێوازگەلە دەبێت تێگەیشتنێکی هاوبەش درووست ببێت تا ئەو کاتەی کە وڵاتانی ناوچەکە شەفافیەتێکی تەواوییان لە هەنگاوەکانی خۆیاندا لەبەرچاو دەگرن. مەترسییەکانی پەرەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکان قابیلی کۆنترۆڵ بێت. ئەوان دەبێت ئەوە بزانن کە تەنها دەبێت بە دوای بەدەستهێنانی تەکنۆلۆژیایەك بن کە پێویستیانە و خۆیان بەدوور بگرن لە بەدەستهێنانی تەکنۆلۆژیای هەستیار، کە پەیوەندی بە بەشەکانی بازنەی سوتەمەنیەوە هەیە. لەم حاڵەتەدا دەتوانین ئاماژە بە بەحرەین و ئیمارات بکەین، کە هەر لە ئێستاوە رایانگەیاندووە کە ئەوان بەدوای پیتاندنی یۆرانیۆمەوە نین. ئیمارات هەموو سیاسەتەکانی خۆی لەوبارەیەوە راگەیاندووە و جەختی لە ئاشتیبوونی ئامانجەکانی خۆی کردۆتەوە و راشیگەیاندووە کە پرۆتۆکۆڵی هاوپێچ قبووڵکردووە و ئەم هەنگاوەش دەتوانێت مۆدێلێکی پۆزەتیڤ و باشبێت بۆ تەواوی ناوچەکە و دەرەوەی ناوچەکە.

هەرچەندە تا ئێستا چارەسەرەکان بۆ رێگریکردن لە پەرەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکان تایبەت نەبووە بە ناوچەیەکی تایبەت و زیاتر شتیکی گشتگیر و جیهانی بووە، بەڵام دەکرێت ئاماژە بکەین بەوخاڵانەی خوارەوە بۆ بەهێزکردن و زیاترکردنی هەوڵەکان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست:

- شەفافییەت: هاندانی وڵاتــان بۆ پەسەندکردنی پرۆتۆکۆڵی هاوپێچ و پرۆتۆکۆڵی بەبڕی کەم

- تاقیکردنەوەی راستییەکان: باشترکردنی شێوازی چاودێری وڵاتانی ئاژانسی وزەی ئەتۆمی و درووستکردنی شێوازگەلی چاودێری تر.

- جێبەجێکردن: هاندان و رازیکردنی ئێران بۆ جێبەجێکردن و لەبەرچاوگرتنی بڕیارەکانی ئەنجومەنی ئاسایش لە زەمینەی هەڵپەساردنی پیتاندنی یۆرانیۆم، جێگیرکردن و لەبەرچاو گرتنی پێوەرەکان بۆ جێبەجێگردنی بڕیاری 1540 ئەنجومەنی ئاسایش، کۆمەك نەکردن و یارمەتی نەدانی ئەو وڵاتانەی، کە پەیڕەوی لەو بڕیارە (1540) ناکەن و سەپاندنی سزاو بایکۆتکردنی ئەو وڵاتانەی کە لە پەیماننامەی پەرەنەسەندنی چەکە ئەتۆمییەکان دەچنە دەرەوە.

داڕشتنی یاسایەك بۆ پیتاندنی و دەستکەوتەکان: هاندانی وڵاتان بۆ لەبەرچاونەگرتن و وازهێنان لە دەستکەوتە هەستیارەکانی بازنەی سووتەمەنی، گرەنتی خستنەڕوو سوتەمەنی، کۆنترۆڵی چەند لایەنە لەسەر دامەرزاوەکانی بـازنـەی سوتەمەنی و وەرگـرتـنـەوەی سوتەمەنییە بەکارهێنراوەکان.

- دیاریکردنی مەرجەکان بۆ خستنەڕووی سوتەمەنی: بەبێ

چاوپۆشیکردن و وازهێنان لە دامەزراوە هەستیارەکانی بازنەی سوتەمەنی، سنوردارکردنی هەندێك لە راکتۆرەکان و کۆنترۆڵی گواستنەوەی سوتەمەنی بۆ هەندێك لە وڵاتانی مەبەست.

- کۆنترۆڵی ناوچەیی چەکەکان: دووبارە دەستپێکردنەوەی گفتوگۆکان لەبارەی مەرجەکانی ناوچەیەکی بەتاڵ لە چەکە ئەتۆمییەکان، هاندانی وڵاتانی ناوچەکە بۆ هەڵپەساردنی درێژخایەنی بەرنامەکانی پیتاندن، پەسەندکردنی پەیماننامەی (پلیندابا) و بەدواداچوون بۆ ناوچەیەکی بەتاڵ لە چەکە کۆکوژەکان لە ناوچەی کەنداو.

- گرەنتییە ئەمنی و رێگریکارانە: پێدانی گرەنتییە ئەمنییەکان بۆ ئەو وڵاتانانەی کە لەلایەن ئێرانەوە هەست بە هەڕەشە و نیگەرانی دەکەن، بەڵێنی ئەمنی بە تورکیا، بەهێزکردنی رێکارە باوەکان، پتەوترکردنی پەیوەندییە ستراتیژییەکان و بەکارهێنانی رێگرییە سیاسییەکان بۆ ئەوەی رێگە نەدەن وڵاتان ببنە ئەتۆمی.

پەیماننامە و بەڵێننامەی پەرەپێنەدانی چەکە کۆمەڵکوژییەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا

وڵات	پەیماننامەی پەرەپێنەدانی چەکە ئەتۆمییەکان NPT		پەیماننامەی قەدەغەکردنی گشتی تاقیکردنەوەکان CTBT		پەیماننامەی چەکە کیمیاییەکان CWC		پەیماننامەی چەکە میکرۆبییەکان BWC		پەیماننامەی‌پلیندابا (ناوچەی بەتاڵ لە چەکە ئەتۆمییەکان لەئەفریقیا)	
	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو
جەزائیر		١٩٩٥	١٩٩٦	٢٠٠٣	١٩٩٣	١٩٩٥	٢٠٠١	٢٠٠١	١٩٩٦	١٩٩٧
بەحرەین		١٩٩٨	١٩٩٦	٢٠٠٤	١٩٩٣	١٩٩٧		١٩٩٨		
میسر	١٩٦٨	١٩٨١	١٩٩٦		ئەندام نییە		١٩٧٢		١٩٩٦	
ئێران	١٩٦٨	١٩٧٠	١٩٩٦		١٩٩٣	١٩٩٧	١٩٧٢	١٩٧٣		
عێراق	١٩٦٨	١٩٦٩	ئەندام نییە		ئەندام نییە		١٩٧٢	١٩٩١		
ئیسرائیل	ئەندام نییە		١٩٩٦		١٩٩٣		ئەندام نییە			

ولات	پەیماننامەی پەرەپێنەدانی چەکە ئەتۆمییەکان NPT		پەیماننامەی قەدەغەکردنی گشتی تاقیکردنەوەکان CTBT		پەیماننامەی چەکە کیمیاییەکان CWC		پەیماننامەی چەکە میکرۆبییەکان BWC		پەیماننامەی پلیندابا (ناوچەی بەتاڵ لە چەکە ئەتۆمییەکان لە ئەفریقیا)	
	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو
ئوردن	١٩٦٨	١٩٧٠	١٩٩٦	١٩٩٨		١٩٩٧	١٩٩٢	١٩٧٥		
کوەیت	١٩٦٨	١٩٨٩	١٩٩٦	٢٠٠٣	١٩٩٣	١٩٩٧	١٩٧٢	١٩٧٢		
لوبنان	١٩٦٨	١٩٧٠	٢٠٠٥		ئەندام نییە		١٩٧٢	١٩٧٥		
لیبیا	١٩٦٨	١٩٧٥	٢٠٠١	٢٠٠٤		٢٠٠٤		١٩٨٢	١٩٩٦	٢٠٠٥
مەغریب	١٩٦٨	١٩٧٠	١٩٩٦	٢٠٠٠	١٩٩٣	١٩٩٥	١٩٧٢	٢٠٠٢	١٩٩٦	
عومان		١٩٩٧	١٩٩٩	٢٠٠٣	١٩٩٣	١٩٩٥		١٩٩٢		
قەتەر		١٩٨٩	١٩٩٦	١٩٩٧	١٩٩٣	١٩٩٧	١٩٧٢	١٩٧٥		

ولات	پەیماننامەی پەرەپێنەدانی چەکە ئەتۆمییەکان NPT		پەیماننامەی قەدەغەکردنی گشتی تاقیکردنەوەکان CTBT		پەیماننامەی چەکە کیمیاییەکان CWC		پەیماننامەی چەکە میکرۆبییەکان BWC		پەیماننامەی پلیندابا (ناوچەی بەتاڵ لە چەکە ئەتۆمییەکان لەئەفریقیا)	
	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو	واژۆکراو	پەسەندکراو
سعودیە		١٩٩٨	ئەندام نییە		١٩٩٣	١٩٩٦	١٩٧٢	١٩٧٢		
سوریا	١٩٦٨	١٩٦٨	ئەندام نییە		ئەندام نییە		١٩٧٢			
تونس	١٩٦٨	١٩٧٠	١٩٩٦	٢٠٠٤	١٩٩٣	١٩٩٧	١٩٧٢	١٩٧٣	١٩٩٦	
تورکیا	١٩٦٩	١٩٨٠	١٩٩٦	٢٠٠٠	١٩٩٣	١٩٩٧	١٩٧٢	١٩٧٤		
ئیمارات		١٩٩٥	١٩٩٦	٢٠٠٠	١٩٩٣	٢٠٠٠	١٩٧٢			
یەمەن	١٩٦٨	١٩٧٩-١٩٨٦	١٩٩٦		١٩٩٣	٢٠٠٠	١٩٧٢	١٩٧٩		

بەرهەمە چاپکراوەکانی دەزگای ئایدیا

ژ	ناوی بەرهەم	نووسەر	وەرگێڕ	ساڵی چاپ
1	ئاشنابوون بە [illegible]		ڕێباز مستەفا	2014
2	ئاشنابوون بە [illegible]		کۆمەڵێک نووسەر	2014
3	ئاشنابوون بە [illegible]		شۆڕش مستەفا	2014
4	ئاشنابوون بە [illegible]		کۆمەڵێک نووسەر	2014
5	ئاشنابوون بە [illegible]		کۆمەڵێک نووسەر	2014
6	ئاشنابوون بە [illegible]		کۆمەڵێک نووسەر	2014
7	ئاشنابوون بە [illegible]		[illegible]	2014
8	ئاشنابوون بە [illegible]		ڕێباز مستەفا	2014
9	ئاشنابوون بە [illegible]		[illegible]	2014
10	ئاشنابوون بە ژان ژاک ڕۆسۆ		کۆمەڵێک نووسەر	2014
11	ئاشنابوون بە [illegible]		مستەفا [illegible]	2014
12	ئاشنابوون بە [illegible]		کۆمەڵێک نووسەر	2014
13	ئاشنابوون بە [illegible]		کۆمەڵێک نووسەر	2014
14	ئاشنابوون بە جۆن لۆک		[illegible]	2014
15	ئاشنابوون بە [illegible]		کۆمەڵێک نووسەر	2014
16	ئاشنابوون بە [illegible]		کۆمەڵێک نووسەر	2014
17	ئاشنابوون بە [illegible]		عوسمان [illegible]	2014
18	ئاشنابوون بە [illegible]		کۆمەڵێک نووسەر	2014
19	[illegible]		[illegible]	2014
20	ئاشنابوون بە [illegible]		کۆمەڵێک نووسەر	2014
21	ئاشنابوون بە [illegible]		کۆمەڵێک نووسەر	2014
22	ئاشنابوون بە سیمۆن دی بۆڤوار		کۆمەڵێک نووسەر	2014

2014	[illegible]	[illegible]	23
2014	کۆمەڵێک نووسەر	[illegible]	24
2014	کۆمەڵێک نووسەر	[illegible]	25
2015	ماجید خەلیل	[illegible]	26
2014	[illegible] / [illegible]	[illegible]	27
2014	[illegible]	[illegible]	28
2014	[illegible]	[illegible]	29
2015	کۆمەڵێک نووسەر / [illegible]	[illegible]	30
2015	[illegible]	[illegible]	31
2015	[illegible]	[illegible]	32
2015	[illegible] / [illegible]	[illegible]	33
2015	کۆمەڵێک نووسەر	[illegible]	34
2015	ماجید خەلیل	[illegible]	35
2015	[illegible] / [illegible]	[illegible]	36
2015	[illegible]	[illegible]	37
2015	کۆمەڵێک نووسەر	[illegible]	38
2015	کۆمەڵێک نووسەر	[illegible]	39
2015	کۆمەڵێک نووسەر	[illegible]	40
2015	کۆمەڵێک نووسەر	[illegible]	41

42	ئاشنابوون بە جۆن لۆک 2	کۆمەڵێک نووسەر	2015
43	ئاشنابوون بە حەننا ئارێنت	کۆمەڵێک نووسەر	2015
44	ئاشنابوون بە هیگڵ	کۆمەڵێک نووسەر	2015
45	ئاشنابوون بە سارتەر	کۆمەڵێک نووسەر	2015
46	ئاشنابوون بە نیچە	کۆمەڵێک نووسەر	2015
47	ئاشنابوون بە ڤۆلتێر	کۆمەڵێک نووسەر	2015
48	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر	2015
49	ئاشنابوون بە مارکس 1	کۆمەڵێک نووسەر	2015
50	ئاشنابوون بە مارکس 2	کۆمەڵێک نووسەر	2015
51	ئاشنابوون بە مارکس 3	کۆمەڵێک نووسەر	2015
52	ئاشنابوون بە مارکس 4	کۆمەڵێک نووسەر	2015
53	ئاشنابوون بە مارکس 5	کۆمەڵێک نووسەر	2015
54	ئاشنابوون بە مارکس 6	کۆمەڵێک نووسەر	2015
55	ئاشنابوون بە مارکس 7	کۆمەڵێک نووسەر	2015
56	ئاشنابوون بە مارکس 8	جەلال حەمید	2015
57	ئەزموونی مارکس لە [illegible]	[illegible] / [illegible] محەممەد	2015
58	[illegible]	[illegible] جەعفەر / [illegible] حەسەن	2015
59	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر	2015
60	ئاشنابوون بە ئەینشتاین	[illegible]	2015
61	ئاشنابوون بە شۆپنهاوەر	کۆمەڵێک نووسەر	2015
62	ئاشنابوون بە گرامشی 1	[illegible] حەسەن	2015
63	ئاشنابوون بە گرامشی 2	[illegible]	2015
64	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر	2015
65	ئاشنابوون بە دیموکراسی	کۆمەڵێک نووسەر	2015
66	ئاشنابوون بە [illegible] 2	کۆمەڵێک نووسەر	2015

67	[illegible] 2	[illegible]	2015
68	[illegible] 3	[illegible]	2015
69	[illegible]	[illegible]	2015
70	[illegible]	[illegible]	2015
71	[illegible]	[illegible]	2015
72	[illegible]	[illegible]	2015
73	[illegible] 1	[illegible]	2015
74	[illegible] 2	[illegible]	2015
75	[illegible] 3	[illegible]	2015
76	[illegible]	[illegible]	2015
77	[illegible]	[illegible]	2015
78	[illegible]	[illegible]	2015
79	[illegible]	[illegible] / [illegible]	2015
80	[illegible]	[illegible]	[illegible]
81	[illegible]	[illegible] / [illegible]	2014
82	[illegible]	[illegible]	2014
83	[illegible]	[illegible]	2014

[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە سپینۆزا	[illegible]	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible] 1	کۆمەڵێک نووسەر	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible] 2	کۆمەڵێک نووسەر	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible] 1	[illegible]	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible] 2	[illegible]	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible] 1	[illegible]	2014
[illegible]	ئاشنابوون بە [illegible] 2	[illegible]	2014
[illegible]	[illegible]	[illegible]	2014
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	2014

105	[illegible]	سۆران عەلی	2014
106	[illegible]	هەڵگورد جەلال	2014
107	[illegible]	سۆران عەلی	2014
108	[illegible]	سابیر عەبدوڵڵا کەریم	2014
109	[illegible]	[illegible]	2014
110	[illegible]	سابیر عەبدوڵڵا کەریم	2014
111	[illegible]	[illegible]	2014
112	[illegible]	هەڵگورد جەلال	2014
113	[illegible]	[illegible]	2014
114	[illegible]	[illegible]	[illegible]
115	[illegible]	[illegible]	2014
116	[illegible]	[illegible]	2014
117	[illegible]	[illegible]	2014

118	[illegible]	[illegible]	2014
119	[illegible]	[illegible]	2014
120	[illegible]	[illegible]	2014
121	[illegible]	[illegible]	2014
122	[illegible]	[illegible]	2014
123	[illegible]	[illegible]	2014
124	[illegible]	[illegible]	2014
125	[illegible]	[illegible]	2014
126	[illegible]	[illegible]	2014
127	[illegible]	[illegible]	2014
128	[illegible]	[illegible]	2014
129	[illegible]	[illegible]	2014
130	[illegible]	[illegible]	2014
131	[illegible]	[illegible]	2014
132	[illegible]	[illegible]	2014
133	[illegible]	[illegible]	2014
134	[illegible]	[illegible]	2014
135	[illegible]	[illegible]	2014

136	ژنێك لەناو سەردەستەی میلیشیاكاندا	دڵشاد محەمەد - هێمن تاهیر	2016
137	ماركس و ڕەخنەی سیاسەت	هاوار محەمەد	2016
138	لەبڵاوكراوەكانی كۆمەڵەی ڕەنجدەرانی كوردستان	یوسف محەمەد بەرزنجی	2016
139	فەلسەفە لەئێستادا	دانا شوانی	2016
140	تیۆری زانینی زانستییانە	دكتۆر حەمید عەزیز	2016
141	ماركس و ئازادی	دانا شوانی	2016
142	شرۆڤەی ئەفسانەی سیزیف	ئیسماعیل ئیسماعیل زادە	2016
143	سەلەفییەت لەكوردستانی ئێران	ماجد خەلیل	2016
144	هەژموونی نەوت	سۆران عەلی	2016
145	دەوڵەت	سمكۆ محەمەد	2016
146	مێژووی ئابوری جیهان	محەمەد چیا	2016
147	لەتوڵەیتوڵەوە بۆ ناوزەنگ	خەڵەف غوفوور	2016
148	پارت و ڕێكخراوە سیاسییەكان لە توركیا	محەمەد فاتح	2016
149	دەقی شیعری كوردی لەڕوانگەی سیمیۆلۆژییەوە	د. لوقمان ڕەئوف	2016
150	تیۆری چوارەمی سیاسەت	وریاغەفوری	2016
151	هونەری شێوەكاری نوێ	رامیارمەحمود	2016
152	جیهانگیری لە ڕوانگەی جیاوازەوە	حەسەن بارام	2016
153	پاكستان، گۆڕانكارییەكان	بابان ئەنوەر	2017
154	پەیوەندییەكانی ئێرانو هندستان	ماجد خەلیل	2017
155	چین و ئێران	محەمەد چیا	2017

156	ژنان لەبەهاری عەرەبیدا	ئەرسەلان حەسەن	2017
157	سیستەمی نێودەوڵەتی	ئارام مەحمود	2017
158	رکابەری ئەمریکاو ئێران	کۆشان عەلی زەمانی	2017
159	کاریگەرییەکانی دابەزینی نرخی نەوت	سابیر عەبدوڵلا	2017
160	پێگەی ئێران لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا	بەختیار ئەحمەد ساڵح	2017
161	مۆریتانیا	شاناز هیرانی	2017
162	هەرێمی کوردستان و ململانێ ناوچەییەکان	ئەنوەر حسێن (بازگر)	2017
163	فەلسەفەی هانا ئارێنت	ئارام مەحمود	2017
164	نەوت بەرامبەر زەوی	سابیر عەبدوڵلا کەریم	2017
165	پوختەی سەرمایەی مارکس	بابان ئەنوەر	2017
166	چوارینەی دیموکراسی	خالید کەریم محەمەد	2017
167	النفوذ الهلال الشيعي	علي محمد صالح	2017
168	دەسەڵاتی نەرمی قەتەر	ئەرسەلان حەسەن	2017
169	سۆفیزم لە ئاسیای ناوەڕاستدا	عەبدوڵلا مەلا ئەحمەد ئاوایی	2017
170	لەئیسلامی قورئانەوە بۆ ئیسلامی فەرموده	سۆران سێوکانی	2017
171	مێژووی درۆ	هاوار محەمەد	2017
172	پرسی کورد	ماجد خەلیل	2017
173	پۆست کۆمۆنیزم	ئەرسەلان حەسەن	2017